

Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Кафедра початкової освіти

Наконечна Л.Б.

Сучасна українська мова

СИНТАКСИС:

СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ, ПРОСТЕ І СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ, ТЕКСТ

для студентів 2 курсу
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
спеціальності 013 «Початкова освіта»

Івано-Франківськ 2023

УДК 81: 811.161.2:81'367

ББК 81.2 Ук

Н 22

Рекомендовано до друку вченою радою педагогічного факультету Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (протокол № 1 від 29.08.2023).

Рецензенти:

Гуменюк І.М., кандидат філологічних наук, доцент кафедри початкової освіти Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Семенюк О.А., кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Наконечна Л.Б. Сучасна українська мова. Синтаксис: словосполучення, просте і складне речення, текст. Навчальний посібник для студентів спеціальності 013 «Початкова освіта» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти. Івано-Франківськ. 2023. 152 с.

Посібник, що є частиною методичного забезпечення навчальної дисципліни «Сучасна українська мова з практикумом» для студентів спеціальності 013 «Початкова освіта» педагогічних ЗВО. Його створено відповідно до Стандартів вищої освіти України та розробленої на їх основі робочої програми.

Він вміщує теоретичний матеріал за відповідними темами, список рекомендованої літератури. Матеріал подано з урахуванням традиційних і сучасних лінгвістичних поглядів. Задля успішної організації самостійної роботи студентів подано план лекцій, завдання практичного характеру, у додатках - допоміжні таблиці і схеми.

Для студентів педагогічних спеціальностей вищих навчальних закладів, а також усіх тих, хто цікавиться питаннями функціонування сучасної української літературної мови.

Посібник адресовано студентам педагогічних спеціальностей вищих навчальних закладів.

УДК 81: 811.161.2

ББК 81.2 Ук

© **Наконечна Л.Б.** Сучасна українська мова. Синтаксис: словосполучення, просте і складне речення, текст, 2023.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- ЛС – лексичне словосполучення;
- ФС – фразеологічне словосполучення;
- СС – синтаксичне словосполучення;
- ПР – просте речення;
- ПУР – просте ускладнене речення;
- ОЧЛ – однорідні члени речення;
- СР – складне речення;
- ССР – складносурядне речення;
- ССРб – складносурядне багатокomпонентне речення;
- СПР – складнопідрядне речення;
- СПРб – складнопідрядне багатокomпонентне речення;
- СБР – складне безсполучникове речення;
- СБРб – складне безсполучникове багатокomпонентне речення;
- ССК – складна синтаксична конструкція, або складне багатокomпонентне речення (без конкретизації семантичних зв'язків між частинами).
- СРрвз - складні речення з різними видами зв'язку.

Передмова

Курс “Сучасна українська літературна мова. Синтаксис” посідає важливе місце серед фундаментальних дисциплін університетів щодо підготовки висококваліфікованих фахівців. Основна мета курсу "Сучасна українська літературна мова. Синтаксис" – навчити студентів розмежовувати синтаксичні одиниці, аналізувати різні синтаксичні явища, розрізняти основні тенденції в українському синтаксисі, володіти навиками синтаксичного аналізу словосполучення, речення та тексту.

Вивчивши курс синтаксису, студенти повинні знати:

- визначальні особливості синтаксису української мови;
- типи синтаксичних одиниць, їхні диференційні ознаки;
- синтаксичні категорії, особливості їхнього співвідношення з відповідними рівнями; – різновиди синтаксичних зв’язків і смислових відношень;
- синтаксичні реченнєві і текстові категорії, їхню ієрархію, особливості будови;
- рівневу будову тексту і функції тексту;
- закономірності варіацій, модифікацій і трансформацій синтаксичних одиниць;
- формально-граматичний, семантико-синтаксичний, власне семантичний і комунікативний аспекти реченнєвої будови.

Студенти повинні вміти:

- застосувати методи синтаксичного аналізу;
- давати типологічну характеристику синтаксичним явищам;
- виділяти та аналізувати словосполучення, речення, складні синтаксичні конструкції з опертям на різні синтаксичні теорії;
- членувати текст на його структурні компоненти, простежувати особливості будови надфразної єдності з визначенням зачину, композиції і висновків;
- виявляти особливості внутрішньотекстових міжреченнєвих синтаксичних зв’язків;
- розмежовувати різні за структурою і семантикою синтаксичні одиниці.
- аналізувати речення у формально-граматичному, семантико-синтаксичному аспектах;
- аналізувати складнопідрядні і складносурядні речення;
- відповідно до правил української пунктуації розставляти розділові знаки у різних синтаксичних конструкціях.

Рекомендована література

1. Бевзенко С.П. Литвин Л.П., Семеренко Г.В. Сучасна українська мова. Синтаксис. К.: Вища школа, 2005.
2. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. К.: Либідь, 1993. 368 с.
3. Горпинич В.О., Горяний В.Д. Українська мова. Частина 2. В.О. К.: Вища школа, 1993. 239 с.
4. Дудик П. С. Просте ускладнене речення: навчальний посібник. Вінниця, 2002. 335 с.
5. Дудик П. С., Прокопчук Л. В. Синтаксис української мови: підручник. К. : ВЦ «Академія», 2010. 384 с.
6. Загнітко А. Миронова Г. Синтаксис української мови. Теоретико-прикладний аспект. Masarykova univerzita. Brno, 2013.
7. Загнітко А. П. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис простого ускладненого і складного речення (теоретико-навчальний комплекс) Донецьк: ДонДУ, 1994.
8. Кадомцева Л.О. Українська мова: Синтаксис простого речення. К.: Вища школа, 1985. 123 с.
9. Каранська М.У. Синтаксис сучасної української літературної мови. К.: Вища школа, 1992. 344 с.
10. Кобилянська М.Ф. Гуйванюк Н.В. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис: збірник вправ. К.: Вища школа, 1992. 271 с.
11. Мариненко І.О. Синтаксис української мови (з правилами пунктуації): Навчальний посібник. Київ, 2021. 279 с.
12. Марун М.Є., Торчинський М.М. Синтаксис української мови: Посібник для студентівзаочників педагогічних училищ. Умань, 1995. 122 с.
13. Мельничайко О., Криськів М. Навчально-тренувальні вправи з синтаксису простого речення. Тернопіль : Навчальна книга Богдан, 2012. 96 с.
14. Мойсієнко А.К. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис простого ускладненого речення. К. ПП Я. Січовик, 2006. 240 с.
15. Ожоган В., Дмитрук В. Навчально-методичний комплекс з сучасної української літературної мови (Синтаксис). Кіровоград: РВЦ КДПУ, 2001. 96 с.
16. Ожоган В.М. Синтаксис української мови. К.: Освіта України, 2009. 331 с.
17. Пентилюк М.І., Іващенко О.В. Українська мова: підручник-комплект. К.: Ленвіт, 2001. 325 с.
18. Плиско К.М. Синтаксис української мови з системою орієнтирів для самостійного вивчення. Харків: Основа, 1992. 151 с.
19. Плиско Н. М. Синтаксис української мови в опорних конспектах, таблицях і завданнях. Харків: Основа, 2004. 96 с.

20. Плющ М.Я., Леута О.І., Гальона Н.П. Сучасна українська літературна мова: збірник вправ. К.: Вища школа, 1995. 284 с.
21. Плющ М.Я., Бевзенко С.П., Грипас Н.Я., Козачук Г.О., Леута О.І., Лобода В.В. Сучасна українська літературна мова. Посібник. К.: Вища школа, 2003. 429 с.
22. Слинько І.І. Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання. К.: Вища школа, 1994. 670 с.
23. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Синтаксис: підручник / А. К. Мойсієнко [та ін.]. Київ: Знання, 2010. 374 с.
24. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис : курс лекцій / уклад. О.В. Дуденко. – Умань: Візаві, 2014. 115 с.
25. Сучасна українська літературна мова: підручник / М.Я. Плющ, С.П. Бевзенко, Н.Я. Грипас та ін.; За ред. М.Я. Плющ. К.: Вища школа, 2005. 414 с.
26. Сучасна українська мова: синтаксис : підручник / за ред. А. К. Мойсієнка. Київ : Знання, 2013. 238 с.
27. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Вид-во „Укр. Енциклопедія”, 2000.
28. Український правопис 2019 р. URL:
29. Цілина М. М. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис складного речення : навч. посібн. Київ : Університет «Україна», 2017. 228 с.
30. Шкурятяна Н.Г. Шевчук С.В. Сучасна українська літературна мова. К.: Літера, 2000.
31. Шкурятяна Н.Г., Шевчук С.В. Сучасна українська літературна мова. Модульний курс. К.: Вища школа, 2007.
32. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови. К.: Академія, 2004. 408 с.
33. Ющук І.П. Українська мова. К.: Либідь, 2003.
34. Януш Я.В. Сучасна українська мова. Курс лекцій. К.: КНЕУ, 2005.

РОЗДІЛ 1

СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ. ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ

Тема 1.

Синтаксис

План

1. Синтаксис як розділи мовознавства.
2. Основні синтаксичні одиниці.
3. Види синтаксичних зв'язків між словами.

1. Синтаксис і пунктуація як взаємопов'язані розділи мовознавства.

Типи і функції розділових знаків.

Предмет синтаксису

Синтаксис – як розділ мовознавства є складовою вчення про граматичну будову мови, до якого входить також морфологія. Проте морфологія вивчає слово з погляду його словозміни, граматичних категорій і значень, а синтаксис вивчає функціонування слова, його зв'язки з іншими словами, що виникають у процесі мовлення при творенні словосполучень, речень, тексту.

Термін «синтаксис» вживається у двох основних значеннях:

1) засоби і способи поєднання слів, словосполучень і речень, граматичний лад мови, граматична будова, що склалася упродовж історичних періодів і на сучасному етапі розвитку становить розвинену і гнучку систему різних засобів відображення дійсності;

2) Синтаксис – це розділ граматики, що вивчає синтаксичну будову зв'язного мовлення, структуру, значення і функціонування синтаксичних одиниць мови.

Термін «синтаксис» походить від гр. слова *syntaxis*, що в перекладі означає «побудова, поєднання, сполучення, порядок, складання, впорядкування». Уперше слово «синтаксис» було вжито ще у III ст. до н. е. грецькими філософами. Як розділ граматики синтаксис постав у працях Олександрійських (давньогрецьких) філософів Аристарха та його учня Діонісія Фракійського. Правда, деякі сучасні мовознавці вважають основоположником

синтаксичної науки Аполлонія Дискола (II ст. н. е.) та його сина Геродіана. Адже саме Аполлоній Дискол вперше присвятив синтаксису окрему працю, описуючи зв'язки слів та їхні форми у реченні.

Поряд з терміном «синтаксис» українські мовознавці вживали термін «складня» і «синтакса» (ж. р., аналогічно до інших розділів мовознавства – фонетика, лексикологія, фразеологія, граматики, морфологія і т. ін.). Зокрема, термін «синтакса» вживає Юрій Шерех (Ю.Шевельов) у своєму «Нарисі сучасної української літературної мови», що з'явився у Мюнхені в 1951 р. Тоді ж виходить у Києві академічний «Курс сучасної української літературної мови» (у двох томах) за ред. акад. Леоніда Булаховського, де вжито термін «синтаксис».

Українську назву «складня» вперше вжив український мовознавець Омелян Огоновський (народ. у с. Григорів Рогатинського р-ну). Цим терміном послуговувався також Іван Огієнко, який назвав українську складню «царицею мовознавчих наук». Він називав синтаксис і «душею науки про мову», бо лише вона, на його думку, «єдина показує правдиве життя мови» і «сама наука про речення повинна стати першою наукою для вивчення рідної мови».

Однак традиційно українські мовознавці надають перевагу інтернаціональному термінові «синтаксис».

2. Основні синтаксичні одиниці.

Одиницями синтаксису є словосполучення, речення, текст.

Словоформа – мінімальна первинна одиниця синтаксису (є основним предметом вивчення морфології), з яких формуються і на які членуються словосполучення.

*Я знаю: в призначений час напороочать дорогу мені три зозулі в саду
(Б. Олійник)*

Словосполучення синтаксичне – синтаксична одиниця, що утворюється поєднанням двох і більше повнозначних слів, пов'язаних між собою підрядним або сурядним зв'язком і певними лексико-граматичними відношеннями і

виражає єдине, але розчленоване поняття: *сонячний день, живе далеко, батьки і діти*.....

Так само, як слово, словосполучення виконує *номінативну функцію*. На відміну від слова, словосполучення має точнішу семантику.

На відміну від речення, словосполучення не виконують комунікативної функції. Повідомлення в реченні обов'язково супроводжується відповідною модальною і часовою характеристикою.

Студент конспектує – реальна дія, теперішній час;

Студент конспектував - реальна дія, минулий час;

Студент конспектуватиме - реальна дія (з погляду мовця), майбутній час;

Студент конспектував би – бажана дія (нереальна);

Хай студент конспектує – спонукання (нереальна дія);

Речення – основна синтаксична одиниця, що складається з окремих слів і словосполучень і виконує комунікативну функцію: *Зоря зорила з високості і падала у водограй (М. Сингаївський).*

Текст - найбільша синтаксична одиниця, оскільки у мовленні речення звичайно функціонують не ізольовано, а утворюють змістові об'єднання, тобто текст: *Ріка заснула в берегах. Село сотається димками. Як чорні черги у снігах, стоять похнюплені паркани (Л. Костенко).*

3. Види синтаксичних зв'язків між словами.

У процесі мовлення синтаксичні одиниці поєднуються певними **синтаксичними зв'язками**, які є трьох типів:

1. **предикативний** – між підметом і присудком (у двоскладному реченні): *Легенький вітер трави хилитає (Л.Костенко);.....*

2. **підрядний** зв'язок наявний за умови залежності одного компонента від іншого (у словосполученні, простому реченні і складнопідрядному реченні): *Гризуть вудила коні з нетерплячки (Л.Костенко);*

.....

3. сурядний зв'язок поєднує граматично рівноправні компоненти (у словосполученні, простому реченні, скланосурядному реченні, поширює просте речення однорідними членами речення: *І сонний гриб в смарагдовій куфайці дощу напився і за день підріс* (Л.Костенко);

.....

.....

★ В останньому реченні виділіть єдності слів з предикативним і підрядним зв'язком.

Тема 2

СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

1. Словосполучення як синтаксична одиниця. Види словосполучень: лексичне, фразеологічне синтаксичне.

2. Класифікація синтаксичних словосполучень

- типи словосполучень за синтаксичним зв'язком між компонентами;
- типи словосполучень за морфологічним вираженням головного слова;
- типи словосполучень за будовою (за структурою);
- типи за семантичними зв'язками між компонентами словосполучення;
- типи підрядних словосполучень за граматичними зв'язками між словами.

Словосполучення як синтаксична одиниця

Словосполучення (синтаксичне словосполучення) – синтаксична одиниця, що утворюється поєднанням двох і більше повнозначних слів, пов'язаних між собою підрядним або сурядним зв'язком і певними лексико-граматичними відношеннями і виражає єдине, але розчленоване поняття.

*Пригадайте, які слова (частини мови) є повнозначними:

Повнозначні слова (частини мови) – це ті, які.....

....., а саме:

1.....

2.....

3.....

4.....

5.....

6.....

Неповнозначні слова – це ті, що.....

....., а саме:

1.....

- 2.....
- 3.....
- 4.....

Повнозначні слова, що входять до словосполучення, можуть бути

- рівноправними (при сурядному зв'язку): *Малий, але кмітливий Миколка ні рано, ні пізно сів за уроки: уважно слухав і писав не математику, а літературу, вдумувався в кожне слово, в кожен образ*.....

- нерівноправними (одне – головне, опорне, стрижневе, інше – залежне – при підрядному зв'язку): *співає (хто? як? де? що?)*.....

Суперечливим є питання, чи можна називати словосполученням слова, поєднані сурядним зв'язком (*батько і мати*). У сучасному мовознавстві їх розглядають як словосполучення (І.Р.Вихованець, К.Ф.Шульжук).

Окрім синтаксичних словосполучень, у мові виділяють ще два види С., але вони є предметом вивчення не синтаксису, а лексикології і фразеології:

1) лексичні словосполучення – це сполучення слів, що означають одне синтаксично нерозчленоване поняття (зазвичай усталені назви об'єктів довкілля - предметів, явищ, установ, організацій, понять, географічних назв, дат, істот тощо) і є одним членом речення. Наприклад, *волоський горіх, День матері, Північна Америка*.

2) фразеологічні словосполучення – це нерозкладні сполучення слів, зміст яких часто не пов'язаний зі змістом компонентів, що входять до складу цього сполучення: *накивати п'ятами, ламати руки, летіти стрілою*. Подібно до лексичних словосполучень, ФС семантично і синтаксично цілісні, виконують роль одного члена речення.

Не є синтаксичним словосполученням такі поєднання слів:

1) поєднання підмета і присудка: *Духмяно пахне скошена трава*;

2) словоформи, утворені поєднанням кількох слів, одне з яких неповнозначне: *будемо сподіватися, нехай читає, більш розумний, у лісі*.....

.....
3) фразеологічні словосполучення: *бити байдики*,

.....
4) лексичні словосполучення: *Азовське море*,

.....
* Порівняйте і визначіть вид словосполучень:

легкий вантаж

легка промисловість

легкий на руку

Предметом вивчення синтаксису є тільки синтаксичні словосполучення, які вичленовуються з речення.

Класифікація синтаксичних словосполучень

1. Типи словосполучень за синтаксичним зв'язком між компонентами:

1) підрядне словосполучення – це таке словосполучення, компоненти якого поєднані підрядним зв'язком. Одне із слів підрядного словосполучення є головним, інше – залежним. Наприклад: зустріти друга, виконати твір.....

.....
2) сурядне словосполучення – це словосполучення, компоненти якого рівноправні між собою і поєднуються сурядним зв'язком: *батько і син, троянди й виноград*.....

2. Типи словосполучень за морфологічним вираженням головного слова:

1) іменні (іменникові, прикметникові, числівникові, займенникові);

2) дієслівні;

3) прислівникові.

Детальна характеристика – нижче.

1) Іменні:

– іменникові (субстантивні) – в ролі головного слова виступає іменник, в ролі залежного слова – різні частини мови: *наукова теорія (ім. + прикм.), староста групи (ім. + ім.), бажання працювати (ім. + інф)*.....

– прикметникові (ад'єктивні) – головне слово – прикметник: *вірний обіцянкам; повний сили; вищий від батька, скупий на слова*,

– числівникові (нумеральні): *перший за списком, п'ятеро хлоп'ят, один із трьох, п'ять років*.....

– займенникові (прономінальні): *хтось чужий, той із пасажирів, кожен з них*.....

2) Дієслівні (вербальні) – найчисленніша група словосполучень, тому що дієслово має найбільшу валентність (поєднуваність). Дієслово у всіх його формах сполучається з іменником, займенником, прислівником, інфінітивом, дієприслівником: *писати листа, співати голосно; просить передати, іти не оглядаючись*.....

3) Прислівникові (адвербіальні) – до них зараховують і словосполучення зі словами категорії стану в ролі головної частини слова: *високо над землею, дуже гарно, трохи швидше*,

3. Типи словосполучень за будовою (структурою):

1) просте – двочленне (бінарне) – складається з 2 повнозначних слів – головного і залежного. Позначають одне розчленоване поняття: *зелений гай, духмяне поле, дуже швидко*.....

Головний чи залежний компонент простого словосполучення може бути виражений і двома словами (аналітичною синтаксичною формою чи нерозчленованим словосполученням), що еквівалентні одному слову: *буду розповідати (=розповідатиму) казку, найбільш вагомий аргумент (найвагоміший), любить точити лясси – любить поговорити, хлопчина тринадцяти літ - тринадцятилітній хлопчина*.....

.....

2) складне – складається з двох простих словосполучень, один із його компонентів поширений повнозначним словом: *написати повідомлення сестрі, захоплено читати книгу, захищати бакалаврську роботу*.....

.....

Більшість складених словосполучень легко членуються на прості:
теплий осінній день – теплий день, осінній день

Але! дівчина з блакитними очима (= блакитноока дівчина),
дівчинка років десяти (=десятилітня дівчинка).

4. Типи словосполучень за семантичними зв'язками між компонентами:

1) атрибутивне (означальне) – таке С, у якому головне слово називає предмет (у широкому розумінні), а залежне – його ознаку і відповідає на питання який?, котрий?, чий?, скільки? : *моя мрія, кожного року*.....

.....

2) об'єктне – таке С, у якому головне слово виражає дію або стан, а залежне – предмет або істоту, на які спрямована дія, тобто об'єкт дії: *посадити квіти, написати листа, виховання дітей, працювати над рукописом*.....

.....

3) суб'єктне – таке С, у якому залежне слово позначає суб'єкта дії, діяча: *знищено ураганом, розмито дощем*.....

.....

4) обставинне – це таке С, у якому головне слово означає дію, а залежне – обставину дії (часову, просторову, цільову, причинову та ін.) і відповідає на питання де?, чому?, для чого?, коли?, куди?, доки?, як?, якою мірою? та ін.: *купатися в озері, подарувати на згадку, не спати від хвилювання*.....

.....

Ці смислові відношення зазвичай впливають із синтаксичної функції залежного слова: якщо залежне слово додаток – об'єктні, обставина – обставинні, означення – атрибутивні.

Часто залежні слова поєднують в собі різносемантичні значення, таке явище називається синкретизм:

мандрівка (куди? яка?) в гори

мрія (яка? про кого?) про тебе

5. Типи підрядних словосполучень за граматичними зв'язками між словами:

- С. з граматичним зв'язком узгодження;
- С. з граматичним зв'язком керування;
- С. з граматичним зв'язком прилягання.

Грамматичні зв'язки слів у підрядному словосполученні (способи підрядного зв'язку)

У словосполученні з підрядним зв'язком між головним і залежним компонентами існують такі типи (способи) підрядного зв'язку:

- узгодження;
- керування;
- прилягання.

1. **Узгодження** – такий спосіб підрядного зв'язку, при якому залежне слово уподібнюється формам головного слова, узгоджується з ним і відповідає на питання означення (який?, чий?).

!!! Зміна форми головного слова призводить до зміни форми залежного (повне узгодження):.....
Осіній день – осіннього дня.....

Типи узгодження:

1) повне - узгодження, при якому залежне слово стоїть завжди у тих самих формах, що і головне (збіг у роді, числі, відмінку). Повне узгодження завжди є, якщо залежним словом виступає:

- прикметник: *весела людина*;
- порядковий числівник: *перший ряд*;
- кількісний числівник у непрямих відмінках: *двох зошитів*;

- дієприкметник: *пожовтіле листя*;
- займенник прикметникового типу: *мій зошит*.

2) **неповне** - таке узгодження, при якому головне і залежне слово збігається не в усіх формах: *місто Київ (неузгодж. в роді), жінка-інженер (неузг. в роді), готель „Україна” (неузг. в роді), на річці Хорол (неузг. у відм.), у селі Пісках (неузг. в числі і роді)*.

Неповним є узгодження іменників з присвійними займенниками його, її, їхній: *його пісня, її мрія, їхня подорож*.....

2. **Керування** – такий тип підрядного зв’язку, при якому головне слово вимагає від залежного певної граматичної (відмінкової) форми: *розглядати картину, переказувати книгу*.....

!!! При зміні граматичної форми головного слова форма залежного залишається незмінною, хоча за своєю «природою» залежне слово змінне:
читати, читаю, читатиму, читав би книжку,
читання, читанню, у читанні книжки.....

У більшості випадків керування є дієслівним: *конспектувати лекцію; готуватися до іспитів*.....

Також керування може бути іменниковим: *любов до життя, написання віршів,*

Прикметниковим: *схожий на мене, ширший від нього*

Числівниковим: *п’ять кроків, перший зі студентів*.....

Займенниковим: *хтось зі студентів, декому з нас*.....

Прислівниковим: *соромно тобі, недалеко від матері*.....

Керувати можуть усі повнозначні слова, а бути керованими – тільки ті з них, що змінюються за відмінками.

Типи керування:

Сильне К. – керування, коли головне слово є перехідним дієсловом, а залежне слово виступає прямим додатком і виражене іменником, займенником або будь-якою субстантивною частиною мови

- 1) у З.в. без прийменника, тобто відповідає на питання кого? що?:
бачив дівчину, читаю книгу.....
- 2) у Р.в. без прийменника із значенням частковості (= частина від цілого): *відрізав хліба, витив молока*.....
- 3) у Р.в. без прийменника при запереченні перед дієсловом (= частка НЕ перед дієсловом): *не бачив тебе, не знаю його*.....
- Слабке керування в усіх інших випадках.....

3. **Прилягання** – спосіб підрядного зв'язку, при якому головне і залежне слово пов'язані лише за змістом, при цьому **залежне слово є взагалі незмінним**.

Прилягають (є залежними) незмінні частини мови і форми дієслова, а саме: прислівники, дієприслівники та інфінітив, а також незмінні іменники й прикметники: колір: *мова хінді, колір маренго, співає красиво, йде підстрибуючи, прохання мовчати, давно полагоджений, біг наввипередки*.....

Схема розбору підрядного словосполучення:

1. Визначити головне слово і залежне, питання залежного слова;
2. Вид словосполучення за частиномовним вираженням головного слова (іменне (яке саме), дієслівне, прислівникове);
3. Тип семантичних відношень (атрибутивні, об'єктні, обставинні);
4. Будова словосполучення (просте чи складене),
5. Тип підрядного зв'язку (узгодження, керування, прилягання).

Приклад:

Світлий янгол – янгол (головне) який? світлий (залежне), словосполучення іменне, іменникове, атрибутивне, просте, повне узгодження.

Тема 3

РЕЧЕННЯ ЯК ОСНОВНА СИНТАКСИЧНА ОДИНИЦЯ

План

1. Поняття про речення.
2. Класифікація речень
3. Головні члени речення:
4. Пунктуація між підметом і присудком

1. Поняття про речення.

Речення – основна синтаксична одиниця, в якій втілюються найсуттєвіші функції мови – комунікативна і мислеоформлювальна. Речення складається зі слів і словосполучень, але самі вони ще не становлять речення. Для цього їх слід граматично та інтонаційно оформити і перетворити на повідомлення про дійсність. Робить це предикативність, тобто модально-часовий план.

Реченням називається граматично й інтонаційно оформлена за законами певної мови основна синтаксична одиниця, що є засобом формування, вираження і повідомлення думки.

Речення характеризується низкою ознак:

1. комунікативність – передає конкретний зміст у зрозумілих формах і здатне входити до будь-яких форм спілкування;
2. предикативність – загальна співвіднесеність змісту речення з об'єктивною дійсністю (його реальність чи ірреальність, можливість чи неможливість, необхідність чи ймовірність). Предикативність як грам. категорія вказує на те, чи є висловлення реально здійснюваним у теперішньому, минулому, майбутньому або ж ірреальним, тобто можливим, бажаним і т.п. реалізується у категоріях модальності та часу. Модальність виражає ставлення мовця до висловленого через категорію способу (дійсного, умовного, наказового), модальні слова і частки (мабуть, безсумнівно).

Основні мовні засоби вираження предикативності – категорії часу, способу й особи. Носієм предикативності у двоскладному реченні є присудок, а в односкладних – наявний головний член речення.

Предикативність – це спільна ознака всіх речень. Цим вони відрізняються від слова і словосполучення.

Хотіла б я піснею стати (дія ірреальна).

3. інтонаційна завершеність – засіб оформлення речення і відмежування ввід інших речень у мовному потоці.

4. семантична завершеність – речення, як правило, виражає відносно завершену думку

5. граматична завершеність – речення не просто сукупність слів, це поєднання взаємопов'язаних словоформ, організованих за законами граматики певної мови.

Структурні ознаки речення виявляються у будові простого речення (односкладне чи двоскладне, поширене чи непоширене, повне чи неповне), в будові складного речення (сурядне, підрядне, безсполучникове).

2. Класифікація простих речень

Прості речення класифікують за кількома характеристиками:

1. за характером вираження відношення до дійсності (за модальністю):

1) стверджувальні – речення, у яких стверджується те, що висловлюється про предмет думки: *Був чудовий вересневий ранок.*

2) заперечні – речення, у яких заперечується якась ознака чи явище дійсності: *Земля не може жити без сонця, а людина - без щастя.*

Стверджувальні – це речення, в яких підтверджується зв'язок між предметами та їх ознаками у реальній дійсності; заперечні – речення, в яких такий зв'язок заперечується.

Показником стверджувального або заперечного речення на граматичному рівні є наявність чи відсутність заперечної частки **не** при присудковій чи головному члену речення односкладного речення.

Заперечення може бути загальним і частковим залежно від того, яка інформація заперечується.

Якщо заперечується ознака, виражена присудком, то заперечення загальне: *Моє серце більше не мовчить*. Такі речення називаються загальнозаперечними.

Якщо частка **не** стоїть перед підметом або другорядним членом речення і при цьому заперечується суб'єкт, обставина чи означення, то таке заперечення є частковим: *Не мене питайте про це*.

!!! Однак наявність заперечної частки **не** перед присудком не завжди є показником заперечного речення:

- 1) частка **не** повторюється: *Ми не стрітись ніяк не могли;*
- 2) речення з часткою **не** має відтінок припущення: *Мабуть, мені не судилося змінити своє життя;*
- 3) речення з часткою **не** має відтінок необхідності: *Як мені не плакати?*
- 4) речення з часткою **не** має відтінок узагальнення: *Хто його не знає?*
- 5) речення з часткою **не** має відтінок побоювання: *Чи ти не забудеш зустріти мене?*
- 6) речення з часткою **не** має відтінок схвалення: *І як мені тебе не любити?*
- 7) частка **не** входить до складу фразеологізму: *Де моє не пропадало!*

Для підсилення заперечення у реченні також можуть використовуватися частка **ні**, сполучники **ні-ні**, **ані-ані**: *На небі ні хмаринки. Ні радості, ні спокою, коли я з тобою.*

2. за метою висловлювання: (за комунікативною направленістю):

1) питальні – речення, що містять запитання, яке вимагає відповіді від співрозмовника: *А що таке життя? Чи те, що переждалось? Чи все-таки життя – це те, що відбулось?* (Л.Костенко).

2) непитальні:

- розповідні – речення, які містять повідомлення про якісь факти дійсності, події, явища: *Впали роси на покоси (Д.Павличко).*

- спонукальні (імперативні) – речення, що виражають волевиявлення: наказ, заклик, прохання, вимогу, побажання – намагання мовця спонукати співрозмовника до дії: *Вийди, кохана, працюю зморена, хоч на хвилиночку в гай (М.Старицький).*

- бажальні (оптативні) – речення, які виражають бажання суб'єкта щодо встановлення відповідності між змістом речення і дійсністю: *Долетіть, долетіть би мені (В.Сосюра).*

Поділ речень на питальні і непитальні має у своїй основі розрізнення за наявністю чи відсутністю інформації у мовця про те, що він повідомляє у реченні. У непитальних реченнях мовець володіє інформацією і передає її іншому. Питальні речення мають настанову на отримання інформації: мовець інформує про те, що він хоче про щось дізнатися від іншого.

Основними граматичними засобами оформлення питальності речень є такі:

- 1) питальна інтонація;
- 2) порядок слів у реченні;
- 3) питальні слова – питальні частки, прислівники, займенники;

Питальні речення поділяються на:

- 1) власне питальні – такі, які вимагають обов'язкової відповіді: *Ви знаєте, як липа шелестить?;*
- 2) питально-спонукальні - містять у собі спонукання до дії, яке виражається через питання: *Говори вже, що там таке?*
- 3) питально-риторичні – виражають ствердження, не потребують відповіді: *Ой чом-чом, земле моя, так люба ти мені?*

Кожне з них за умови надання їм особливої інтонації й емоційного забарвлення може стати й окличним.

3. за емоційним забарвленням:

1) окличні – речення, які можуть виражати різноманітні емоції та почуття: захоплення, гордість, горе, тугу, страх, обурення, презирство, зневагу. Таке речення за своїм змістом пов'язане не з безпосередньою дійсністю, а з враженнями людини, викликаними цією дійсністю.

2) неокличні Р.: В повітрі запахло осіннім дощем і морем.

Грамматичними засобами оформлення окличності є:

- інтонація, що передає різні почуття;
- вигуки;
- окличні частки вигукового, займенникового і прислівникового походження.

4) за структурою:

1) прості / складні – залежно від кількості предикативних/граматичних основ: просте Р. має одну граматичну основу, складне Р. – дві і більше граматичні основи;

2) односкладні/двоскладні – за наявністю одного чи двох головних членів речення.

3) поширені / непоширені – за наявністю другорядних членів речення

4) повні / неповні – за наявністю всіх необхідних для розуміння компонентів.

5) ускладнені/неускладнені - за наявністю / відсутністю компонентів, що супроводжують предикативне ядро: формально ускладнені / формально неускладнені р.

б) нечленовані речення.

!!!Пункти 2-6 – характеристики простого речення.

Нижче розглянемо детальні характеристики:

1) прості / складні – за кількістю предикативних основ:

- прості – мають одну граматичну основу;
- складні – містять дві і більше граматичні основи.

Варіанти граматичних основ:

- ✓ підмет і присудок – у двоскладному реченні;
- ✓ підмет – в односкладному реченні;
- ✓ присудок – в односкладному реченні;
- ✓ ускладнюватися граматична основа може однорідними підметами (стосуються того самого присудка) і однорідними присудками (стосуються того самого підмета).

2) за складом граматичної основи– двоскладні, односкладні:

- ✓ двоскладне речення – р. з двома головними членами речення (підметом і присудком): *Ходила яблуня і стукала у вікна (Л.Костенко);*

.....

.....

- ✓ односкладне р. – р. з одним головним членом речення, що не потребує поповнення другим головним членом: *Ніде немає літа (Л.Костенко); Не зітхай так безнадійно (П. Грабовський).*

.....

.....

3) за наявністю/відсутністю другорядних членів речення – непоширені/поширені:

- ✓ непоширені – р., у яких наявні лише головні члени речення: *Наливались, половіли жита (І.Цюпа), Вітер. Ворон (А.Малишко);*

.....

.....

- ✓ поширені – р., у яких, окрім головних членів речення, наявні і другорядні: *Заходить сонце за лаштунки лісу (Л.Костенко); Нема порога (М.Вінграновський).*

.....

.....

4) за наявністю/відсутністю обов'язкових для розуміння членів речення – повні/неповні:

✓ повні р. – р., у яких наявні всі члени речення, необхідні для розуміння: *Щасливиця, я маю трохи неба і дві сосни в туманному вікні* (Л.Костенко);

.....

.....

✓ неповні р. – р., які характеризуються неповнотою граматичної структури через відсутність у ньому одного чи кількох членів речення (головних або другорядних), які легко виявити з контексту або ситуації мовлення. Відсутня ланка не вимовляється, але фіксується свідомістю: *Незабаром вони вже біля човна* (О.Гончар), *Навкруги – острови, і затоки, й озера* (Л.Дмитерко). Н.Р. звичайно входить до складніших конструкцій, у яких відсутні члени наявні.

.....

.....

.....

5) за наявністю / відсутністю компонентів, що супроводжують предикативне ядро: формально ускладнені / формально неускладнені р.:

✓ формально ускладнені прості речення – р., у яких наявні

1) однорідні члени речення (ними можуть бути усі члени речення)

Передчуттям любові і добра і в ці рази я тішусь та радію
(М.Вінграновський)

.....

.....

.....

2) відокремлені другорядні члени речення:

- відокремлені поширені і непоширені означення *Зверніть увагу, які в нього очі — великі, блискучі, сливами горять на чистому матовому личку...*
(Гонч.)

.....

.....

.....

- відокремлені поширені і непоширені обставини *Прокинувся ранок та, поздоровкавшись з світом ясного сонця, закутався в сивий туман* (Панас Мирний).

.....

.....

.....

- відокремлені поширені і непоширені додатки *Усі, окрім наймолодших, вибігли подивитися на несподіваний для квітня сніг.*

.....

.....

.....

4) звертання: *Чоловіче мій, запрягай коня* (Л.Костенко)

.....

.....

.....

5) вставні слова і вставлені конструкції *Пісня, здавалось, бриніла вже звідусюд* (М.Коцюбинський)

.....

.....

.....

✓ формально неускладнені р. – р., у яких відсутні компоненти ускладнення структури: *Зеленіє обабіч дороги перша ніжна весняна травичка* (Григорій Тютюнник), *А дівчата були гарні* (І.Нечуй-Левицький).

б) нечленовані речення (слова-речення) – структурно нечленовані синтаксичні одиниці, що виражаються частками, модальними словами, вигуками: *Так. Гаразд. Добре? Гайда! Ого! Спасибі вам, Ликеріє Петрівно. Добридень.* Тут відсутній поділ на головні та другорядні члени речення. Цим

типом речень передається реакція мовця на висловлення співрозмовника. Це явище живого розмовного мовлення.

Тема 4

ГОЛОВНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Граматична основа двоскладного речення організовується двома головними членами – підметом і присудком. Саме в них виражається предикативність і саме до них можна спростити речення, щоб це і було реченням.

Підмет як головний член речення: типи підмета, способи вираження

Підмет – головний член двоскладного речення, що означає предмет, якому в реченні приписується дія, стан чи ознака, названі присудком. Підмет перебуває з присудком у двобічному зв'язку. Відповідає на питання хто? що? Крім предмета, це може бути абстрактне поняття, що має значення предметності, опредмечена ознака і узагальнена дія.

Радість охопила його.

Нове – це добре забуте старе. Відновлене старе – це нове.

Життя прожити – не поле перейти.

За структурою підмет може бути простим і складеним.

Простий підмет

Спеціалізованою формою вираження підмета в українській мові є Н.в. іменника та займенника іменникового типу або іменної частини мови, вжитої у значенні іменника у формі Н.в.

Простий підмет може бути виражений:

1) іменником: *Селища потомлено поринули у сон... (О.Гончар), Мадам якусь мить наслухала далекий шум минулої слави, поправляючи хмарку білих мережив;*

.....
.....

2) субстантивованим прикметником: *Загадковістю покрите для Єльки дядькове минуле (О.Гончар), Сторонній зупинився перед цим будинком;*

.....
.....

3) займенником: Ніхто не міряв серця глибочінь (А.Малишко), Вона стояла біля вікна і невідривно дивилась через вулицю;

.....

.....

4) числівником: Увійшло двоє. Один підійшов зовсім близько до ліжка, другий спинився оддалік (Н.Рибак);

.....

.....

5) субстантивованим дієприкметником: Поранений лежав на траві;

.....

.....

6) субстантивованим вигуком, сполучником і т.д.: Його „ні” пролунало для неї вироком; І – це сполучник; У – це прийменник;

.....

.....

7) інфінітивом: Любити – нескладно, розлюбити – складніше;

.....

.....

8) прийменниково-іменниковою словоформою у непрямому відмінку: Минуло близько року;

.....

.....

9) відносні займенники хто, що, який, котрий (здебільшого є підметами в складнопідрядних реченнях, приєднують підрядну частину до головної): Там Рось тихо плине зеленою водою між високими кам'яними стінами, котрі ще трохи подекуди аж понахилилися (І. Нечуй-Левицький).

.....

.....

Простий підмет може ускладнюватися повторенням тієї самої форми, частками, займенниковими формами у ролі підсилювальних часток: Був день як день (Л.Костенко), Всі четверо ствердно хитнули головами (за О.Довженком),

Не я один духовну спрагу маю (О.Гончар). Підмети типу *я сам, ми всі, всі вони* – простий, оскільки займенник у цьому випадку виконує функцію частки.

.....

.....

Складений підмет виражається кількома повнозначними словами, тобто словосполученням. Це можуть бути як синтаксично нечленовані словосполучення (хтось із нас), так і синтаксично вільні: *батько з дочкою, я з тобою*.

Є такі види словосполучень, що виконують роль складеного підмета:

1) підмет, що означає кількість, міру чи сукупність предметів. Це може бути:

а) сполучення кількісного/збірного/неозначеного числівника або іменника з кількісним значенням з іншим іменником у Н.в. чи Р.в.: *Мільйони щастя розвіяні у прах; Багато літ прошуміло над головою* (О.Довженко). *П'ятірка сивих плотарів сиділа в тінях яворів* (А.Малишко). До складу таких підметів можуть входити і лічильні слова (штук, чоловік, голів, душ) або слова, що означають приблизну кількість;

.....

.....

б) сполучення іменника, що означає певну сукупність (група, табун, зграя) з іменником: *Табун коней пронісся степом. Гурт хлопців підійшов. Велика зграя журавлів кружляла невисоко і плавно над землею*.

.....

.....

в) сполучення прислівника з іменником у Р.в.: *Чимало літ перевернулось, води чимало утекло* (Т.Шевченко). *Чимало води з того часу збігло*;

.....

.....

2) підмет має ознаки сукупності. Він виражається сполученням іменник або займенник у Н.в. + прийменник «з»+іменник або займенник в О.в.

При цьому присудок стоїть у формі множини. Якщо присудок в однині, то іменник в О.в. виконує функцію додатка:

Микола з другом розмовляли до ранку / Микола з другом розмовляв до ранку. Мати з дітьми поралась по хаті / Мати з дітьми поралась по хаті.

Одне гадали ми з тобою. І кожен з нас те знав.

.....

.....

3) лексичне сполучення, фразеологізм або ціле речення: „Книга вчить, як на світі жити” – це прислів'я.

.....

.....

4) складні географічні й астрономічні назви, назви установ, стійкі словосполучення, складні (повні) назви осіб (прізвище, ім'я та по батькові): *Донецький кряж, Велика Ведмедиця, Верховна Рада України, сільське господарство, Потебня Олександр Опанасович.*

.....

.....

Присудок як головний член речення: типи і способи вираження

Присудок - це головний член двоскладного речення, що виражає дію, стан або ознаку, які приписуються в реченні підмету. Відповідає на питання що робити? що зробити? який він є? хто він є?

За характером морфологічного вираження присудки поділяються на дієслівні та іменні, за будовою – на прості, складені, складні.

Присудок може означати:

- 1) дію: *Студенти другого курсу ретельно конспектували лекцію;*
- 2) стан: *І марно далеч блакитніє і сяють луки і поля;*
- 3) якість: *Поезія повинна бути чиста;*
- 4) ознаку: *Все вужчає і вужчає ланцюжок слідів;*
- 5) кількість: *Рік – це дуже довго;*
- 6) приналежність: *Неначе воно усе життя було моїм;*
- 7) родову характеристику: *Мова – душа народу.*

Види присудка:

- простий дієслівний присудок;
- складений дієслівний присудок;
- складений іменний присудок.

Простий дієслівний присудок – однослівний, предметне і граматичне значення виражені одним словом.

Він може бути виражений:

1) дієсловом дійсного способу у формах теперішнього, минулого чи майбутнього часу: Цвітуть сади у хуртовині айстр. Він чекає на неї, він завжди її буде чекати;

.....

.....

2) дієсловом наказового способу: Нехай вона туди підє;

.....

.....

3) дієсловом умовного способу: Зійшло би сонце і зігріло б квіти;

.....

.....

4) інфінітивом Люди орати, а він спати;

.....

.....

5) дієслівно-вигуковою формою, що виражає короткочасну дію, і звуконаслідувальними словами: Лисичка хап – і в куці мерщій (Л.Глібов).

.....

.....

Простий дієслівний присудок може ускладнюватись, внаслідок чого він стає **ускладненим**. Ускладнення простого присудка здійснюється

1) повторенням того самого дієслова у різних часових формах або поєднанням однокоренових дієслів: Марко думав-думав... Жила, живеш, довіку будеш жити... Тягнуть-потягнуть, а витягнуть не можуть;

2) приєднанням до дієслова сполучника, частки (*та й, було, бувало, візьми давай; як, мов, ніби, наче, немовби; собі та ін.*): *А хтось візьми і (та й) пусти чутку. Давай тоді Василь дівчат розглядати. Давай я тобі заспіваю. Коли як вискочать з двору дві собаки. Ріка пливе собі ліниво, а я собі читаю. Кругом ліс ані шерехне;*

3) поєднанням інфінітива з особовою формою дієслова: *Напрацювавшись, косарі сіли вечеряти у саду під вишнею;*

4) поєднанням особового дієслова з прислівником чи прислівниковим словосполученням: *Комарі нас поїдом їли;*

5) фразеологізмом дієслівного типу: *Мотря й ніс повісила. Але Муха як крізь землю провалився, мабуть, на тім краї слободи.*

.....

.....

.....

В українській мові існує різновид простих дієслівних присудків, в яких порушується узгодженість з підметом в особі і числі. Такі підмети є емоційно забарвленими і означають:

1) початок дії (виражається інфінітивом): *Я їй розказувати, а вона – сміялись;*

2) несподівану дію (наказовий спосіб): *Він візьми та й розкажи все;*

3) небажану дію (наказовий спосіб): *Всі гуляють, а ти сиди, вчи, не спи ночами;*

4) одноразову дію (усічені дієслова: плюсь, бух, бах): *Заридала Катерина та бух йому в ноги.*

Складений присудок може бути дієслівним та іменним. Він складається з 2-х частин:

1-а частина – дієслівна зв'язка (допоміжне дієслово з послабленим лексичним значенням), яка виражає граматичне значення (час і спосіб),

2-а частина – повнозначне слово, а саме: дієслово або іменна частина, що є носієм предметного значення.

Складений дієслівний присудок утворюється з двох дієслів: допоміжного дієслова (виконує функцію зв'язки, є показником часу і способу дієслова) та інфінітива: Не можуть душу зігрівати ті, що не палають, не горять (В.Симоненко).

Допоміжне дієслово може виражатися

- фазовими дієсловами – це дієслова, що означають початок, продовження або завершення дії (*починати, братися, стати, заходжуватися, продовжуватися, переставати, кінчатися і т.д.*): Вона почала весело наспівувати пісеньку Левеняти.

- модальними дієсловами, що виражають відтінки можливості, необхідності, обов'язковості тощо, (*мати, мусити, могли, вміти, намагатися, надумати, хотіти, вирішити, сміти, любити, боятися, звикнути*): Сьогодні він мав одержати листа. Усі любили послухати казку.

- предикативними прикметниками (*повинен, здатний, схильний, спроможний, рад, ладен, зобов'язаний, змушений*): Я ж був готов за ті стіни вмирати (Л.Костенко). Ніхто не повинен говорити того.

- усталеними сполуками типу *у змозі, не в змозі, не в силі, мати право, мати змогу, мати намір, мати нагоду, мати можливість* тощо: Він давно мав намір відвідати ці краї. Очі не в змозі були відірватися від його карих очей (А.Шиян). Ми маємо змогу побачити світ.

- іменниками типу *майстер, мастак*: Він майстер вигадувати

.....
.....
.....

Не кожне сполучення особового дієслова (дієвідмінюваної форми) з інфінітивом є складеним дієслівним присудком. Якщо інфінітив позначає дію, процес чи стан тієї самої істоти чи предмета, що й дієвідмінювана форма дієслова, він є частиною складеного дієслівного присудка: Андрій пішов оглядати руїни. Якщо ж дієслівні форми стосуються різних осіб, предметів, інфінітив є додатком: Лікар заборонив (що?) вставати з ліжка (хворому). Тоді

Іван Половець наказав (що?) приготувати кулемети (Ю.Яновський) – повинні приготувати бійці.

Не становлять єдиного присудка сполучення з інфінітивом особових дієслів, що означають рух, хоча й стосуються однієї особи: Він пішов (присудок) купатись (обставина мети).

У сумнівних випадках можна скористатися такими перетвореннями, можливість яких свідчитиме про виконання інфінітивом функції додатка:

1) замінити інфінітив прямою мовою: Я вирішила купити цю сукню. Я вирішила: „Куплю цю сукню!”

2) заміна інфінітива складнопідрядним реченням: Я вирішила, що куплю цю сукню;

3) якщо інфінітив можна замінити однорідним присудком: Я вирішила і купила цю сукню;

4) якщо інфінітив можна замінити віддієслівним іменником: Дочка вечерять. подає. Дочка подає вечерю.

Не можна вважати складеним присудком складені форми майбутнього (Я буду носити – носитиму) та давноминулого (Він заходив був, та не застав), бо вони становлять форми одного слова. Це простий дієслівний присудок.

Складений іменний присудок складається з дієслова-зв'язки та іменної частини мови або її заміника. Іменна частина може виражатися:

1) іменником у Н.в. або у Р.в., З.в., О.в. без прийменника: Час – великий суддя. Я був без імені, роду й племені. Лев був за старшину. Він був учителем;

2) прикметником у Н.в. чи О.в.: Вулиця була порожня;

3) займенником у Н.в. чи О.в.: Неначе все на світі стало моє;

4) числівником у Н.в. чи О.в. : Двадцятьою і останньою була Анничка. В бою ти не один;

5) дієприкметником у Н.в. чи О.в.: Піч і припічок були підведені червоною глиною;

6) прислівником: *Полон – це гірше, ніж смерть (О.Гончар). А Любка замужем була (І.Нечуй-Левицький);*

7) фразеологізмом чи нерозкладеним словосполученням: *Був він стріляною птицею. Карпо був широкий в плечах, з бліднуватим лицем (І.Нечуй-Левицький).*

Існують такі різновиди дієслівної зв'язки:

1) неповнозначна: *бути являти собою, становити* у часових та способових формах. Вони позбавлені лексичної семантики і лише передають граматичне значення (час, особу, спосіб): *Вона була мов сон. Дуби поважні, а ясен, клен і явір гордовиті (Леся Українка);*

2) напівповнозначна: *виявлятися, зватися, вважатися, робитися, залишатися, складати і под.* Окрім граматичного, виражають додаткове лексичне значення: *І зробився я знов незримий. Мені осіння ніч короткою здається (Леся Українка);*

3) повнозначна – дієслово, що означає рух, стан, дію, перебування, діяльність і под., яке зберігає своє лексичне значення, а також може самостійно виступати присудком (*повернутися, сидіти, служити, робити, вмерти і т.д.*): *Степан повернувся хворим. Весна стояла суха і вітряна. Олена сиділа сумна і байдужа.*

З'єднувати підмет і присудок можуть також порівняльні частки *мов, ніби, наче*, як: *Дівчина – як калина.*

.....
.....
.....
.....

Складний присудок (подвійний, комбінований) – комбінація різних типів присудків:

- 1) *Хотіла б я піснею стати у цю хвилину ясну;*
- 2) *Він буде змушений сказати правду;*
- 3) *Ніби чекаю, що вода має зробитися солоною;*

4) Втомлений він стояв біля веранди = Він стояв + Він втомлений;

5) Я йшов останній = Я йшов + Я останній.

.....

.....

.....

.....

Пунктуація між підметом і присудком

Тире на місці пропущеної дієслівної зв'язки „бути” обов'язково ставиться у таких випадках:

1) якщо і підмет, і присудок виражені іменником у Н.в.: *Найбільший скарб народу – його мова. Книга — унікальне явище (Б. Олійник);*

.....

.....

2) якщо і підмет, і присудок або тільки присудок виражені числівником: *Два на два – чотири. Три рази по три — дев'ять;*

.....

.....

3) якщо і підмет, і присудок або тільки присудок виражені інфінітивом: *Життя прожити – не поле перейти;*

.....

.....

4) Якщо перед іменною частиною є вказівні частки *це, то, ось, значить*: *Поезія – це завжди неповторність. Життя без книг — це хата без вікна (Д. Павличко).*

.....

.....

Тире ставиться факультативно (залежно від інтонації):

1) якщо підмет виражений займенником: *Я – студентка; Ми гінці весни крилаті (В. Сосюра). Але: Я — часточка мала всесвітнього зв'язку (П. Филипович);*

2) якщо присудок виражений займенником, прикметником, дієприкметником, іменником у непрямому відмінку: *Вода – з криниці; У справедливих армій доля завжди прекрасна (О. Гончар). Люди прекрасні (В. Симоненко);*

3) якщо перед присудком є заперечна частка не або порівняльні частки мов, немов, як, наче, нібито: *Ніч – мов криниця без дна. Дівчата як ластівочки. Земля — мов казка (В. Симоненко);*

4) -якщо перед присудком стоїть частка не: *Але життя не сон. Воно не склянка чаю (В. Сосюра). Гава – не пава.*

Схема синтаксичного аналізу простого речення

1. Речення просте.
2. Тип речення за метою висловлення: розповідне, питальне, спонукальне, бажальне.
3. За інтонацією – окличне чи неокличне.
4. Для розповідних – стверджувальне чи заперечне.
5. Охарактеризувати речення за його будовою:
 - а) двоскладне чи односкладне (тип односкладного);
 - б) поширене чи непоширене;
 - в) повне чи неповне (указати, який член речення пропущено);
 - г) ускладнене чи неускладнене (чим ускладнене).
6. Підмет, чим він виражений.
7. Присудок, його тип, чим він виражений.
8. Другорядні члени, їх тип, чим виражені, від яких членів речення залежать, яким типом зв'язку з ними пов'язані. (Спочатку розглядаємо групу підмета, а потім групу присудка).
9. Пояснити розділові знаки.

Тема 5

ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

План

1. Поняття про другорядні члени речення.
2. Означення. Типи та способи вираження.
3. Прикладка як різновид означення.
4. Додаток.
5. Обставина.

Поняття про другорядні члени речення

Якщо речення складається тільки з головних членів речення, то воно називається непоширеним (*Сонце сяє*). Частіше структура речення поширюється додатковими повнозначними компонентами, які залежать від підмета або присудка. Такі компоненти називаються другорядними членами речення.

Другорядні члени речення – це члени речення, що пояснюють головні або інші другорядні члени речення і синтаксично залежні від пояснюваних слів. Між словами у словосполученні існують означальні, обставинні, об'єктні смислові відношення. В залежності від цього розрізняють обставини, означення, додатки.

Для кожного другорядного члена речення в мові існують спеціалізовані граматичні форми:

- для означення – це прикметник;
- для додатка – непрямі відмінки іменника та займенника;
- для обставини – прислівник.

Головним критерієм при визначенні другорядних членів речення є не його граматична форма, а змістові відношення:

Книга (чия?) Івана.

Прохання (яке?) підійти.

Наказав (що?) мовчати.

Живе (де?) в Україні.

Одна і та ж словоформа може виступати в ролі різних другорядних членів речення:

Павутиння звисало з кущів. (додаток)

Заєць вискочив з кущів. (обставина)

Книжка лежить на столі (додаток, обставина).

У багатьох випадках визначення членів речення є часто є досить умовним, оскільки словоформа може поєднувати в собі кілька значень одночасно.

2. Означення. Типи та способи вираження.

Це другорядний член речення, що позначає ознаку предмета і відповідає на питання який? чий? котрий? скількох? скільком? скількома? на скількох? Означення приєднується до іменника або до субстантивованої частини мови.

Означення поділяються на узгоджені і неузгоджені.

Узгодження – це поєднання з означуваним словом типом зв'язку узгодження. Виражається:

- 1) прикметником (*теплі дні*); не є означенням прикметник, що входить до складу лексичного сполучення;
 - 2) дієприкметником (*прочитана книга, посивіле волосся*);
 - 3) займенником прикметникового типу (*мій учень, кожний рядок*);
 - 4) порядковим числівником (*перша дитина*);
 - 5) кількісним числівником у непрямих відмінках, крім З.в, що збігається з Н.в. (*зустріла трьох старих друзів*).
-
-
-

Неузгодженим називається означення, поєднане з означуваним словом зв'язком керування (*дорога вперед*). Може виражатися:

- 1) іменником у непрямому відмінку з прийменником або без нього: *капелюх батька, брови дугою, хліб з маслом, робота до ночі, шлях на південь*; у жанрі публіцистики вживається неузгоджене означення у формі називного відмінка: *проблема номер один, телеміст „Лондон-Київ”*. Але пор.: *Дядько з Одеси (означ) приїхав у гості. Дядько приїхав у гості з Одеси (обставина).*

- 2) присвійний незмінний займенник його, її, їх: *її листи*;
- 3) прислівником або дієприслівником, що перейшов у прислівник: *ізда верхи, вхід праворуч, кава по-віденськи*;
- 4) інфінітивом: *прохання читати, талант малювати, здатність розуміти*;
- 5) фразеологізмом: *майстер на всі руки, робота не бий лежачого*.

.....
.....
.....

3. Прикладка як різновид означення.

Прикладка – це різновид означення, що виражається іменником і дає слову другу назву, уточнює: *дівчина-красуня, газета „Репортер”, місто Івано-Франківськ*.

Часто прикладки, зокрема поширені, можуть відокремлюватися: *На роль вибрали Петра, людину літню й худу*. Прикладка може означати:

1) характеристику особи щодо віку, статі, професії, національності, соціального стану тощо: *художник-мариніст*; якщо особа названа власним ім'ям, то прикладкою є загальна назва;

2) образну характеристику будь-якого предмета: *лисичка-сестричка, вовчик-братик*;

3) видові назви, що конкретизують родові: *заєць-русак, камінь аметист*;

4) власні назви географічних об'єктів: *ріка Дністер*, але загальна назва може бути прикладкою до власної, якщо вона стоїть у постпозиції: *Дністер-ріка*;

5) назви газет, журналів, пароплавів, заводів: *журнал „Дошкільне виховання”*.

.....
.....
.....

Не є прикладками такі утворення:

- 1) складні слова, що називають єдине поняття: *диск-жокей, сон-трава, мати-й-мачуха*;
- 2) сполучення синонімів (асоціативних): *море-океан, хліб-сіль, мед-пиво*;
- 3) сполучення антонімів: *купівля-продаж, імпорт-експорт*.

4. Додаток.

Додаток – це другорядний член речення, що означає об'єкт, на який спрямовується чи поширюється дія або ознака. Відповідає на питання непрямих відмінків. Додаток виражається:

- 1) іменником у непрямому відмінку з прийменником або без: *бачу друга, підходжу до друга*;
- 2) займенник іменникового типу: *побачив мене*;
- 3) будь-якою субстантивованою частиною мови: *відвідав хворого*;
- 4) синтаксично нерозкладним словосполученням: *з'їв багато вареників*;
- 5) фразеологізмом: *леє крокодилові сльози*;
- 6) інфінітивом: *наказав співати, попросив прийти*. У цих конструкціях

виконавець дії особового дієслова і виконавець дії інфінітива – різні. Інфінітив називається об'єктним. Обмежена кількість інфінітивів, що означають дуже поширені дії (їсти, пити, умиватися, почитати, поспати, полежати) розвиває в собі здатність виступати додатками і при суб'єктній інформації: *зварю собі їсти, принеси мені напитись*.

Додатки найчастіше приєднуються до дієслова, але можуть підпорядковуватися іменнику, прикметнику, дієприслівникові.

Іменники, що приєднуються до дієслова, можуть поєднувати в собі функцію додатка й обставини. Межа між ними нечітка. Інколи синтаксичну функцію іменника допомагає визначити семантика. А саме: якщо переважає часове, просторове чи інше обставинне значення, то обставина, якщо переважає значення об'єкта – додаток: *сидіти на стільці (додаток), сидіти на березі річки*

(обставина), з кохання плакав я (обставина), з його кохання всі сміялися (додаток).

Якщо додаток відноситься до іменника, то його важко відрізнити від означення, у таких випадках можлива синтаксична омонімія: *пісні бабусі, герої книг*.

Додаток у реченні може мати різні відтінки значення. Він може означати:

- 1) суб'єкт дії: обмитий дощем;
- 2) об'єкт, що є результатом дії: написав листа;
- 3) об'єкт, на який спрямована дія: мрію про тебе;
- 4) знаряддя чи засіб дії: пишемо ручками;
- 5) предмет порівняння з чимось або ознакою: кращий від мене, гірший за інших;
- 6) об'єкт виміру: літр соку.

Додатки бувають прямі і непрямі.

Прямі додатки означають предмет, на який дія спрямована безпосередньо і охоплює його цілком. Він синтаксично підпорядкований перехідним дієсловом, формам на -но, -то і словами категорії стану: пишу книгу, чути музику, видно село.

Прямий додаток – це додаток у формі знахідного відмінка без прийменника, який у реченні залежить від особового дієслова, інфінітива, дієприслівника: *Якийсь тихий спокій вас обіймає*.

Прямий додаток виражається найчастіше іменником (чи субстантивованою іменною частиною мови) у формі знахідного відмінка (З.в.) без прийменника або родового відмінка (Р.в.) без прийменника зі значенням «частина від цілого» або із заперечною часткою «не» біля присудка.

Вивчати мову, переймаю корисні звички, з'їсти морозива, не люблю чипсів.

.....

.....

.....

.....

Непрямий додаток – такий, що виражений формою З.в. і Р.в. з прийменником або у формах інших непрямих відмінків з прийменниками і без них: *Місяць світить на білу постать і на хату.*

Безприйменниковий непрямий додаток може виражатися формами родового, давального та орудного відмінків. Серед додатків, виражених формами родового відмінка, виділяється родовий партитивний, що вказує на неповноту охоплення об'єкта дією: *Земля живе і вимага пісень.* Вибір різних граматичних форм додатків – знахідного і родового без прийменника – має у своїй основі ступінь охоплення об'єкта дією: повний чи неповний.

Прийменниковий непрямий додаток виражається прийменниково-іменними формами непрямих відмінків, а саме:

1) родового відмінка з прийменниками з, до, від, проти, для: *Я підійшла до нього;*

2) знахідного відмінка з прийменником про, за, у(в), на, о(об): *Я так радію за ту людину;*

3) орудного відмінка з прийменниками над, за, з, між, під: *І за дівочими очима сумує пісня на землі.*

.....
.....
.....

5. Обставина

Це другорядний член речення, найчастіше групи присудка, що виражає характеристику дії чи ознаки з погляду якості, кількості, різних умов їх вияву: *Легко і швидко йшла жінка степом.* Обставини найчастіше залежать від дієслова-присудка, рідше – від прикметника та прислівника: *надзвичайно мудрий, дуже голосно.*

Обставина може виражатися:

1) прислівником: *живеться добре;*

2) дієприслівником чи дієприслівниковим зворотом: *Світить річка, блукаючи заплавами, зникаючи у маревах небосхилу;*

3) іменником у формі орудного відмінка без прийменниками: *Я йшов сюди приморськими **стежками***;

4) іменниками у формі непрямих відмінків з прийменниками: *Раптом **над** самою **головою** засяяло небо*;

5) інфінітивом: *Сива жінка сіла **відпочити** на лавці*;

6) синтаксичним або лексичним сполученням: *Він вийшов з дому з **легким серцем***.

7) фразеологічним сполученням: *Батько сидить, як **гором** **вражений** її вчинком*.

.....

.....

.....

За значенням виділяються такі різновиди обставин:

1) місця – означають місце реалізації дії чи вияву стану, їх напрям, вихідний чи кінцевий пункт і відповідають на питання де? куди? звідки?.

Можуть означати:

а) місце реалізації дії чи вияву стану: ***Десь за селом** згасало сонце*;

б) напрям руху: *На прогулянку **до гаю** йдуть веселі малюки*;

в) шлях руху: *Лисиця безшумно пробивалася **між камінням***;

г) вихідну або кінцеву точку руху: *Ми їхали **від села до села***.

.....

.....

.....

2) Обставини часу дають часову характеристику дії чи стану і відповідають на питання коли? як довго? відколи? доки?: *Ураган лютував з **годину***.

.....

.....

3) Обставини міри і ступеня вказують на кількісний чи якісний ступінь дії, стану, ознаки і відповідають на питання наскільки? скільки разів? скільки разів? як багато? якою мірою? Вони можуть означати:

а) міру простору: *Я люблю восени **по коліна** ходити в листі.*

б) міру кількості: *Вся круча **по самі** вінця налита прозорим, розплавленим жаром.*

в) міру вияву ознаки: *В хаті **ще більше** потемніло.*

г) міру вияву дії чи стану: *Уже ледь біліє черевицею рибальська хата.*

д) міру інтенсивності дії: ***Раз у раз** ми зупинялися.*

4) Обставини причини вказують на причину виникнення, тривалості або завершення дії чи ознаки і відповідають на питання чому? від чого? через що? з якої причини?: *Від хвилювання Тетяна не могла спокійно говорити.*

5) Обставини мети вказують на мету дії чи стану, яка виражається пояснюваним членом речення, і відповідають на питання з якою метою? для чого? нащо?: *Пішла в снопи, пошкандибала Івана сина **годувати**.*

6) Обставини умови означають умови, при яких може відбуватися дія чи тривати стан, і відповідають на питання при якій умові? в якому випадку?: *При щирості межі людьми нічого не страшно.*

7) Обставини допустовості вказують на умови чи факт дійсності, всупереч яким відбувається дія або триває стан і відповідають на питання незважаючи на що?: *Незважаючи на травень, душно було, як улітку.*

8) Обставини способу вказують на спосіб дії і відповідають на питання як? яким способом?: *верхи, навмання.*

Тема 6

ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

План

1. Поняття про односкладні речення.
2. Односкладні речення, головний член яких співвідносний з присудком.
3. Односкладні речення, головний член яких співвідносний з підметом.

1. Поняття про односкладні речення

Односкладними називаються речення, які, не маючи окремого граматичного вираження для суб'єкта і предиката, представлені лише одним головним членом речення (поширеним чи непоширеним) і не потребують поповнення структури другим головним членом. Такий головний член є виразником предикативності, не тільки називає якийсь предмет, дію, явище навколишньої дійсності, а й виражає відношення до дійсності, набираючи певної граматичної форми і відповідної інтонації. Другого головного члена у таких реченнях або не може бути взагалі, або формально його можна встановити, але його відсутність не створює враження неповноти речення, а є їх структурною особливістю: *В повітрі стало тепліше* (Коц.); *З далекого моря занесло хмарину* (П. М.); *Дишеш і не наддишеся тим чистим і пахучим повітрям* (Н.-Лев.).

Залежно від значення і способу морфологічного вираження головного члена односкладні речення поділяються на дві групи:

1) односкладні речення, головний член яких виражений дієсловом і співвідносний з присудком двоскладного речення – дієслівні односкладні речення;

2) односкладні речення, головний член яких виражений іменником та співвідносний з підметом двоскладного речення – іменні односкладні речення.

До дієслівних односкладних належать: означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, безособові, інфінітивні.

До іменних односкладних речень належать номінативні, генітивні та вокативні.

Односкладні речення можуть бути поширеними і непоширеними залежно від того, пояснюється головний член другорядними членами речення чи ні: *Тиша* (Ст.); *Світало* (Коц.); *Збиралося на дощ* (Земл.).

2. Односкладні речення, головний член яких співвідносний з присудком.

А) **Означено-особові речення.**

Означено-особовим називається односкладне речення, головний член якого виражається формою дієслова 1-ї або 2-ї особи однини чи множини теперішнього чи майбутнього часу або дієсловом 2-ї особи однини і множини наказового способу. Дієслово як предикативний компонент цілком певно вказує на конкретну особу: *Для добрих друзів відчиняю дім і маю серця щирю нагороду* (Мал.); *Відмикаю світанок скрипичним ключем* (Л.К.). *Любимо мандрувати по рідній країні!..* (Мур.). *Сади свій сад, плекай свої надії, зневірою душі собі не рань* (П. Д.) *За правду, браття, єднаймося щиро* (Л. У.).

.....

.....

.....

Б) **Неозначено-особові речення**

Неозначено-особовим називається односкладне речення, головний член якого виражений а) дієсловом у формі 3-ї особи множини теперішнього чи майбутнього часу; б) дієсловом у формі множини минулого часу; в) дієсловом умовного способу множини, і означає дію, яка здійснюється невизначеним суб'єктом: *У нас проханих не люблять* (Ст.); *Верба усохне, і спіляють грушу. Зелене море зроблять із Дніпра* (Л.К.). *Поділять тебе, земле, ой поділять* (М.К.). *Тут тебе завжди чекають*. У неозначено-особових реченнях уся увага концентрується на факті, події чи процесі, а суб'єкт дії залишається невизначеним, бо вказівка на нього з погляду мовця є несуттєвою. У цих реченнях дія, виражена дієсловом у формі 3-ї особи, відноситься, як правило, до неозначеної кількості осіб, але інколи вона може стосуватися конкретного діяча:

Біжать у клас юрбою, обганяють вітер; Нам дають чаю, гарячого, міцного
(Коц.).

.....

.....

.....

В) Узагальнено-особові речення

Узагальнено-особовим називається односкладне речення, у яких позначувана головним членом дія стосується будь-якої особи і мислиться узагальнено. Основна функція узагальнено-особових речень – образне висловлення загальних суджень, узагальнень, сентенцій, тому особливого поширення вони набули у народній мові у вигляді прислів'їв, приказок, загадок: *Хліб-сіль їж, а правду ріж* (Нар. тв.); *Удосвіта встанеш — більше діла зробиш* (Нар. тв.); *Сім раз відмір — один раз відріж* (Нар. тв.).

Головний член при цьому виражений дієсловом 2-ї особи однини теперішнього і майбутнього часу, а також 2-ї особи однини і множини наказового способу означає дію, що сприймається узагальнено як характерна для будь-якої особи: *Душеш і не надишешся тим чистим і пахучим повітрям* (Н.-Лев.); *Але як швидко побіля вогню **не бігай** — все рівно обпечешся* (Тют.). *Коли лежиш у полі лицем до неба і вслухаєшся в многоголосу тишу полів, то помічаєш, що в ній щось є не земне, а небесне* (М.К.).

Дієслово може означати узагальнену дію також у формі 3-ї особи однини чи множини теперішнього часу або дієсловом минулого часу: *Дарованому коневі в зуби не дивляться* (Нар. тв.); *Що маємо — не дбаємо, а втративши — плачем* (Нар. тв.). *Попав, як пальцем в небо.*

.....

.....

.....

Г) Безособові речення.

Безособовим називається односкладне речення, головний член якого означає дію або стан, що мислиться незалежно від активного діяча: *Чому не спиться убогому сироті старому?* (Т. Ш.); *Аж*

морозом сипнуло поза спиною (П. М.). Граматичного підмета у таких реченнях нема і не може бути, дія або стан виступають як незалежні від особи, як такі, що передають стан природи, відчуття людини: *Опівдні зробилося зовсім тепло* (Тют.); *Пахло чебрецем, свіжою травою* (Шиян). За особливостями будови безособові речення мають такі різновиди:

1) речення, головний член яких потребує додатка, вираженого формою родового відмінка: *Води вистачить надовго*;

.....

.....

2) речення, головний член яких потребує додатка, вираженого формою давального відмінка: *Мені не працюється; Людям стало вільніше*;

.....

.....

3) речення, головний член яких потребує додатка, вираженого формою орудного відмінка: *Надворі осінню пахне*;

.....

.....

4) речення, головний член яких потребує прямого додатка: *Машину штовхнуло; Дерева вирвало*;

.....

.....

5) речення, головний член яких не потребує другорядних членів: *Світає; Морозить*.

.....

.....

Головний член безособового речення може бути виражений:

1) безособовим дієсловом: *Рана гоїлася, і Павла лихоманило* (Іщ); *І світає й не світає* (Тич.); *І не спиться, й не лежиться, і сон мене не бере*.

.....

.....

2) особовим дієсловом, вжитим у безособовому значенні: *Нанесло гори*

піску (Риб.). Пор. Вітри нанесли гори піску.

.....

.....

3)словом категорії стану (безособово-предикативним прислівником): **Страшно і радісно** йому (Гонч.). Предикативні прислівники у реченні часто сполучаються з дієслова-ми-зв'язками або інфінітивами: **Сіро і сумно ставало** по заході сонця (Коц.); **Дітям спочатку було дуже чудно** (Н.-Лев.); **Йому було приємно відчувати**, що тут покладено силу його турбот, праці, фантазії (Мик.);

4)безособовими дієслівними формами на -но, -то (незмінною предикативною формою). **Хай слово мовлено інакше** — та суть в нім наша **зостається** (Тич.); **Між будинком та брукованою вулицею розбито мальовничий палісадник** (Ле).

.....

.....

5)предикативними прислівниками на -о, -е, які можуть вживатися у поєднанні з допоміжним дієсловом **було, стало, робиться**: **У повітрі тихо, холодно, морозно** (П.М.). **У лісі стало ще тихіше** (М.С.).

.....

.....

б)предикативними прислівниками, співвідносними з іменниками: **жаль, шкода, гріх, сором, кінець, час**, які часто поєднуються з інфінітивом чи допоміжними дієсловами: **Мабуть, час, хлопці, й коней напувати. Мені жаль його стало.**

.....

.....

7)предикативно-безособовими словами **треба, слід, можна, необхідно, доцільно, неможливо, несила**, що означають стан, у поєднанні з інфінітивом: **Він вовк, він пан, йому не слід** (Л.Г.). **Якби не жовте листя в садках, то можна було б подумати, що надворі не бабине, а справжнє літо** (І.Н.-Л.).

.....

.....

.....

8)заперечним словом *нема, немає*, іноді з часткою *ні, ані* в ролі сполучника; безособовими формами дієслова бути із заперечною часткою не часто в поєднанні з додатком у Р.в.: *Немає там ні горя, ні зітхання* (Л.У.); *Краю плавням не було* (М.К.).

.....

9)сполученням дієслова з модальним значенням та інфінітива: *Доводилось і через болота брести, і в лісах ховатися. Доводилось вам коли-небудь польову кашу їсти?* (П.М.).

.....

6. Інфінітивні речення

Інфінітивним називається односкладне речення, головний член якого виражений інфінітивом, незалежним від інших членів речення, самостійним у семантичному відношенні, що означає можливу (чи неможливу), необхідну або неминучу дію. *Не руйнувати й не палити, а одібрати* (Коц); *Мечем до нього прорубати путь!* (Баж.). *Де сховатись од вітру? Ні не забудь тих днів щасливих* (В.С.).

За способом вираження головного члена інфінітивні речення поділяються на речення без частки **би(б)** та речення з часткою **би(б)**. Речення без частки **би(б)** мають широкий спектр модальних значень і в мові вживаються значно частіше, ніж речення з часткою: *Від нас вам не втекти, нікуди не втекти* (Баж.); *Як же мені не любить руки твої золоті* (Сос). Речення з часткою **би(б)** можуть виражати модальне значення бажаності/небажаності, оцінки суб'єкта, побоювання або застереження: *Мерцій доїхати б, мерцій!* (Баж.); *Сидіть би вам тільки на печі та й жувать калачі* (Т.Ш.).

.....

3. Односкладні речення, головний член яких співвідносний з підметом

А) номінативні (називні) речення

Номінативним називається односкладне речення, головний член якого виражений іменником або субстантивованим словом у формі називного відмінка. Головний член може виражатися також і словосполученням, головне слово якого стоїть у формі називного відмінка: *Темна ніч. Шляхи. Діброва* (Мал.); *Довгожданна тилюка квітневих доріг* (Гонч.). Номінативні речення стверджують наявність або існування предмета чи явища, названого головним членом, тому вони можуть бути лише стверджувальними і не можуть уживатися в значенні майбутнього або минулого часу.

За значенням номінативні речення поділяються на буттєві, вказівні та оцінні.

Буттєві виражають наявність названого предмета чи явища: *Пісок. Вечірні хмари сиві. Далекі смуги вогневі* (Рил.).

Вказівні містять вказівку на названий предмет чи явище, супроводжуються частками *ось, он, от*: *Ось і місток, за яким починалось село* (Мур.). *От і зима.*

Оцінні виражають наявність предмета і явища і водночас містять їх емоційну оцінку: *Яка спекота! Ох яка ж краса!*

Власне номінативні – заголовки, назви газет, журналів, картин, музичних творів, написи на вивісках, і т.п.: *журнал «Українська мова і література в школі», Міністерство освіти і науки України...*

Номінативні речення можуть бути поширеними і непоширеними. **Непоширені** складаються тільки з головного члена: *Тиша* (Ст.); *.Окоп. Залізниця. Гармати* (Мал.). **Поширені** складаються з головного члена та узгодженого або неузгодженого означення (одного або кількох), яке відноситься до головного члена речення: *Безсилі метелики. Лампа і сніжний папір* (Рил.); *Панська пшениця. І потріскані до крові, обвуглені губи женців* (Ст.).

АЛЕ. Якщо головний член номінативного речення поширюється обставиною, таке речення стає двоскладним неповним: Тиша навколо.

Глибока тиша – односкладне номінативне, поширене узгодженим означенням.

Тиша глибока – двоскладне речення зі складеним іменним присудком.

Номінативні речення сприймаються у площині теперішнього часу, у минулому чи майбутньому, в умовному чи наказовому способі їм відповідають двоскладні речення. Пор. *Весна* – номінативне; *Була весна, Нехай буде весна* і под. – двоскладні.

Б) генітивні речення. До номінативних тісно прилягають так звані генітивні (від лат.— родовий відмінок) речення, які стали виокремлювати лише останнім часом.

До них відносяться такі односкладні речення, в яких головний член виражений іменником або займенником у родовому відмінку, що передає не тільки значення наявності, існування предмета, а й вказує на його кількісну ознаку: *Воля в нас міцніша од сталі-криці, і коріння наше тільки у землі. Жита! Винограду і пшениці!.. А на морі — вірні кораблі* (П. Т.); *В очах ні крику, ні скорботи. Таким ходив, мабуть, і в бій* (А. М.); *Ні меду, ні ласки. ні пристані тихої* (А. М.).

Генітивні речення здебільшого використовують у розмовному (діалогічному й монологічному), емоційно забарвленому мовленні (пор: *Грошей — кіт наплакав; Фахівців — раз, два й нема; То-то сміху! Народу!*).

В) вокативні речення. Тісно прилягають до номінативних також вокативні (від лат — кличний відмінок) речення, які ще називають реченнями-звертаннями. Вони властиві переважно уснорозмовному, зокрема діалогічному, мовленню і свій вияв здебільшого знаходять у формі кличного відмінка іменників. Пор.: *Миколко, Миколко!..* (А. Т.). *Чіпко! Чіпко! — Чіпка лежить на полу, мовчить* (П. М.); *Кумочко, кумо!.. Не могла говорити* (М. К.); *Поглянула: Тарасе!* (А.М.). *Тату! — перебиває його Пріська* (М.С.).

Увага! Звертання у межах простого речення є компонентом, який ускладнює ПР, але не вокативним реченням: *Шановна пані, усміхніться, будь ласка.*

Тема 7

НЕПОВНІ ТА ЕЛІПТИЧНІ РЕЧЕННЯ

План

1. Поняття про неповні речення.
2. Типи неповних речень. Еліптичні речення.
3. Нечленовані конструкції (слова-речення).

Неповні речення

Неповним називається речення, у якому пропущено один або кілька членів (головних чи другорядних), які легко відновлюються з контексту або ситуації мовлення: *Дітвора зразу захотіла спати. Христя пороздягала, положила* (П. М.); *Оставайся шукати батька, а я вже шукала...* (Т. Ш.); *В зелене Журавне летять журавлі, а лебеді — у Лебедин* (Вор.). Неповнота граматичної структури таких речень не заважає їм бути засобом спілкування, оскільки пропуск тих чи інших членів не порушує їх смислової завершеності. Неповні речення за своєю структурою поділяються на такі ж типи, як і повні. Пропуск окремих членів речення може бути як у поширених речень, так і в непоширених, двоскладних і односкладних. Найчастіше неповні речення вживаються в діалогічному мовленні:

–*Хочеш суниць?*

– *Ні, не хочу.*

– *Бери, я ще назбираю. Тут їх багато Правда, смачні?*

– *Смачні.* (М.Стельмах).

Неповні речення поділяються на контекстуальні та ситуативні.

Контекстуальними називаються неповні речення з пропущеними членами, які уже згадувалися у контексті: або у найближчих реченнях, або у цьому ж реченні (якщо воно складне): *Прагу було врятовано від руйнування, а*

мешканців її – від винищення (О.Гончар), Юра стинився. В груди набрав повно повітря (Ю.Смолич.).

Серед контекстуальних речень виділяються:

1) прості речення з пропущеним головним або другорядним членом: *Коло школи зібралися мало не всі школярі. Дожидалися гостя з Києва, забігали наперед, визирали* (Вас);

2) складні речення з пропущеною головною або підрядною частиною: «*Чому ти не п'єш чаю? — Гарячий*» (П. М.) = не п'ю чаю, тому що гарячий;

3) неповне речення є частиною складного речення, пропущений член вже названий у попередній частині складного речення: *Хай тобі кожний метелик буде привітом, а кожний подих вітру — поцілунком* (Гавр.).

.....
.....
.....
Ситуативними називаються неповні речення, в яких пропущені члени, зрозумілі з ситуації: «*Без обіду!*» – розпорядився вчитель (П. М.), Як же це ти, Віталіку? Чому не прив'язав? (О.Гончар) = човна.

.....
.....
.....
Еліптичними називаються такі неповні речення, специфікою структури яких є відсутність дієслівного присудка, що не встановлюється з контексту чи ситуації. Такі речення самостійно функціонують у мові, а уявлення про неназваний член впливає із змісту речення. Еліптичні речення, незважаючи на пропуск (еліпсис) головного члена, не потребують ні контексту, ні ситуації для передачі інформації, вона вичерпно виражається всією конструкцією речення в цілому: *А москалі їй назустріч, як один верхами* (Т. Ш.); *Над річкою – верби; Парубок уже ні слова, ні півслова; Дівчинка так швиденько травою-травою до хати* (А.Тесленко); *В росі Тарасова могила, навколо — мармур і чавун* (Сос). Серед еліптичних виділяються речення спонукальні: «*Вогонь на мене!*» – кричав Орлюк (Довж.); «*Куди? Ні з місяця!*» – гукнув Василь (П. М.).

Нечленовані конструкції (слова-речення)

Серед простих виділяються речення, які передаються одним словом або нерозкладним сполученням часток. Такі речення виражають просте ствердження або заперечення, згоду чи незгоду, емоційну оцінку отриманої інформації або містять спонукання до дії. Це специфічний тип речень, які не можна кваліфікувати ні як двоскладні, ні як односкладні. Слова-речення не мають окремих членів речення і не виконують номінативну функцію, бо вони нічого не називають. Такі структури вживаються у діалогічному мовленні.

Залежно від їх функцій слова-речення поділяються на кілька груп:

1) стверджувальні слова-речення: *Так, Еге, Еге ж, Ага, Атож, Авжеж, Аякже, Угу, Точно* і под.: — *Сидиш, Микито, вгорі?* — Еге! — *почулася з гальорки відповідь* (Ян.); — *Зерно стеріг?* — Атож. *На горобці в кишкав* (О. В); — Авжеж! — *також пошепки і з такою ж пристрастю відповів Яшко* (Гол.);

2) заперечні слова-речення: *Ні:* — *Ніхто не помітив, коли клеїв?* — Ні (Коз.). Змістовне та емоційне підсилення заперечення досягається вживанням часток *та, бо, зовсім, ще, ба, ой* або вигуків *о!, є!, ах!, ох!:* *Думаєш, хвилююся перед тобою?* Ой, ні! (Ст.); *Ні, не для бідняків була придумана ця реформа.* Ой, ні (Цюпа);

3) питальні слова-речення мають питальну інтонацію та різні модальні відтінки і виражаються стверджувальними і заперечними частками, а також модальними словами *добре, вірно, правильно, неправильно, справді, дійсно,* частками *невже, хіба, навряд, тобто, ну га* і под.: *А курей на буряки вивозила?* — *Ні.* — Ні? (В. В.); *Полк, який втратив прапор, розформовується. Не існуватиме більше!* — Справді? (Гонч.);

4) спонукальні слова-речення містять спонукання, наказ, заклик, прохання. Виражаються вони переважно вигуками та функціонально близькими до них словами: *годі, гей, геть, стоп, марш, караул, ура, ну, цить, тс, досить, доволі* і под.: А тс! — *застережливо підняв Віталій палець угору* (Гонч.); Геть, *привиде війни* (Рил.);

5) емоційно-оцінні слова-речення виражають реакцію мовця на те, що відбувається чи про що говориться: *Еге! Це не ваші груші* (Н.-Лев.); *Хай йому цур!* — сплюнув Семен (Коц.). *Лихо! та це вже і не буде нічого* (Тесл.); *Злидні прокляті!* — тихо сичить Корній і люто запускає грабки в овес (Ст.).

Нечленовані речення – конструкції, абсолютно нерозкладні на члени речення, виражені частками, модальними словами і вигуками. Нечленовані речення можуть складатися з одного слова або з нерозкладеної єдності службових елементів (еквівалента слова). Через те їх часто називають словами-реченнями.

Те, що висловлюють нечленованими реченнями, можна передати звичайними реченнями. Наприклад, у діалогічному мовленні на запитання типу *Ти поїдеш до Луцька сьогодні?* відповідають переважно словами-реченнями *Так* або *Ні*, хоча можливі повні відповіді: *Я поїду до Луцька сьогодні і Я поїду до Луцька не сьогодні (завтра, післязавтра, через тиждень...).*

Нечленовані речення бувають: а) розповідні, питальні і спонукальні; б) стверджувальні і заперечні; в) емоційно забарвлені (окличні) і емоційно нейтральні (неокличні) тощо.

Нечленовані речення поділяють на такі групи: 1) нечленовані речення, виражені частками; 2) нечленовані модальні речення; 3) нечленовані вигукові речення.

1. Нечленовані речення, виражені частками: *Так; Еге; Еге ж; Та еге ж; Атож; Авжеж; Аякже. Ні. Невже? Хіба? Та ну*

2. Нечленовані модальні речення: *Правильно. Звичайно. Напевне.*

3. Нечленовані вигукові речення: *А! Ох! Ех! Ой! Е! Ого! Ова! Хм! Тьху! Пхе! Геть! Годі! Гей! Ура! Гайда! Ша! Тсс!*

.....
.....
.....
.....

Тема 8

ПРОСТЕ УСКЛАДНЕНЕ РЕЧЕННЯ

План

1. Речення, ускладнене однорідними членами.
2. Речення, ускладнене відокремленими другорядними членами:
 - поширеними і одиничними означеннями;
 - поширеними і одиничними обставинами;
 - додатками;
 - уточнювальними членами речення.
3. Речення, ускладнене звертаннями.
4. Речення, ускладнене вставними словами і вставленими конструкціями.

Ускладнені речення не належать до самостійних синтаксичних одиниць. Це особливий структурний різновид простого речення. Під ним розуміють таке просте речення, яке ускладнюється

- однорідними членами: *В'ються тумани, пливуть над землею, Линуть в простори на білих човнах;*
- звертанням: *Глянь, мій милий, скільки вроди, Скільки щастя навкруги!*
- відокремленими другорядними членами: *На стежках парку, ~~залиших сонцем~~ походжають, окрім пишних павлінів, набундючені фазани, виліскуючи на сонці важким пурпуром, алмазами, гарячим золотом свого оперення, (і) накладаючи на все довколишнє колорит фантастичності (за Гонч.) – ПР, ускладнене 1) відокремленим поширеним означенням, вираженим дієприкметниковим зворотом, 2) відокремленим поширеним додатком, вираженим іменником, і 3) відокремленими поширеними однорідними обставинами, вираженими дієприслівниковими зворотами.*
- вставними і вставленими конструкціями: *Почин, кажуть, великий чоловік (П.М.); Першим вогнищем захоплення, до якого ви повинні привести свого*

вихованця (якщо тільки ви хочете бути його вихователем), має бути книжка (В.Сухомлинський).

Просте речення, ускладнене однорідними членами речення

Однорідними є такі члени речення, які

- 1) виконують однакову синтаксичну функцію;
- 2) поєднані з тим самим членом речення підрядним зв'язком;
- 3) поєднані між собою сурядним зв'язком, тобто рівноправні;
- 4) здебільшого виражені однією і тією ж частиною мови;
- 5) переважно виражають однотипні поняття.

Однорідними можуть бути всі члени речення:

Чорні поле, і гай і гори (Т. Ш.);

Вітер в гаї нагинає Лозу і тополю, Лама дуба, котить полем Перекотиполе (Т.Ш.);

Уявляється мені широкий, необмежений, незайманий степ (М. К.);

На землі, в повітрі і на морі. Україна знищить ворогів.

Легка, біла, прозора постать, що з обличчя нагадує Мавку, з 'являється з-за берези і **схиляється** над Лукашем (Л. У.). – визначіть, які члени речення є однорідними.

Однорідні члени можуть бути непоширеними і поширеними.

Непоширені (прості) ОЧЛ виражені повнозначними словами з прийменниками або без них і поєднані сполучниками чи однією лише інтонацією: *Зацвіли **груші** і **яблуні***. Вони не мають при собі залежних слів.

Поширені ОЧЛ мають при собі пояснювальні, тобто залежні, слова: *По небі літали вогняні **стріли**, червоні **змії**, цілі **клубки** полум'я* (М. К.).

Міркуйте: стріли які? – вогняні; змії які? – червоні; клубки чого? – вогню.

Здебільшого однорідні члени речення виражені однією частиною мови, але можуть бути виражені й різними частинами мови та різними формами:

Говорила моя бесідниця **дрібно, швидко, тонким сопрано, перебиваючи** себе раз у раз (Л. У.)

Засоби вираження однорідності

1. Перелічувальна інтонація

2. Сурядні сполучники:

-- Є д н а л ь н і: *і (й), та, ні... ні, ані... ані:*

.....

-- П р о т и с т а в н і: *а, але, та* (в значенні *але*), *тільки, проте, однак, хоч, зате; хоч... але, хоч... проте, хоч... зате:*

.....

-- З і с т а в н і: *як... такі, не тільки (не лише... а/але) й, не то щоб... а, не такі... як*, що вживаються як парні: *Се був не стільки вирок, скільки порив* (Л. У.);

.....

-- Р о з д і л о в і *або, чи, хоч:*

.....

3. Узагальнювальні слова об'єднують в одну групу ті предмети, ознаки, дії, які перелічуються як однорідні члени речення. Ними здебільшого виступають займенники (*все, ніхто, ніщо, нічого, всякий, кожний*) та прислівники (*всюди, скрізь, завжди, ніде, ніколи*), а також окремі іменники, прикметники і словосполучення. Однорідні члени речення й узагальнювальні слова виконують у реченні ту саму синтаксичну функцію.

Зверніть увагу на пунктуаційні знаки при узагальнювальних словах і сформулюйте відповідні пунктуаційні правила, беручи за основу речення, подані нижче:

1) На йому була *проста одежа*: широкі крамні сині штани, біла сорочка й чорна смушкова шапка (І. Н.-Л.); Він бачив її *скрізь*: і в прозорій дзвінкій хвилі, і в гарячому, блискучому на сонці камені (М. К.);

.....

.....
2) І море, і озеро, і синій високий його берег, і широкий степ – *усе* було залите гарячим маревом (І. Н.-Л.); На річці, в лісі, на полі — *усюди* німо, тихо (П. Т.).
.....
.....

3) *Усе*: і повітря, і покручені лози, і зів'яла трава – *все* це мимохіть нагадує їй щасливі хвилини її життя (М. К.). І *все те*: і штурмуюче море, і голубіючи небо, і далекі, ледь окреслені хмари – пройняте легеньким серпанком рухливого туману (Ю.Збанацький).
.....
.....

4) Із сивої давнини існували на землі чотири добродітності, **а саме (як-от, наприклад)**: мудрість, правосуддя, стійкість, вірність.
.....
.....

Однорідні і неоднорідні означення

Узгоджені означення, виражені прикметниками і дієприкметниками, характеризуючи спільний для них член речення, можуть бути однорідними і неоднорідними.

УВАГА! Однорідні означення відділяються комами, неоднорідні – ні.

Призахідне вересневе небо – два неоднорідні узгоджені означення.

Однорідними є означення, якщо вони

- безпосередньо характеризують означуваний іменник, виражаючи при цьому ознаки одного порядку: колір, розмір, форму, матеріал і т.п.: *За похилими тинами доцвітали червоні, рожеві, білясті троянди...*

- пов'язані між собою інтонацією перелічування і між ними можна вкласти сполучник *і*;

- пов'язані між собою сполучниками: *Сонце заходило за сизу і легеньку хмарку (І.Н.-Л.);*

- друге й наступні означення пояснюють, підсилюють перше: *Якось раз над містечком стояла тиха, місячна, літня ніч* (І.Н.-Л.);
- стоять після означуваного слова: *У темряві густій, тяжкій і рівній прокинувся я* (М.Р.);
- спочатку йде непоширене, а потім поширене означення: *На далеких, повитих ніччю, горизонтах мерехтіли багряні спалахи* (І.Цюпа);
- є художніми означеннями і відповідно інтонуються: *Горда, ясна, огниста мова!* (Л.У.);

Неоднорідними означення є тоді, коли вони, відносячись до якогось іменника чи субстантивованого слова, пояснюють його з різних боків, при цьому часто поєднуються якісні та відносні прикметники: *Косарі вмиваються до сонця чистою студеною водою з голубої доброї криниці* (М. Р.); *З кленового пагона зірвався широкий жовтий лист* (Г.Т.); *Вони пішли вниз широкою брукованою вулицею* (В.Козаченко).

Щоправда, в художній літературі однорідними нерідко бувають слова з переносним значенням — епітети, метафори тощо: *Холодний, колючий вітер гнав низько над землею важкі олов'яні хмари* (В. Кучер).

ПОМІРКУЙТЕ:

Який зміст прихований у реченнях, які різняться тільки комою/ комами. Йдеться про одну книжку чи, можливо, дві?

- 1) *У бібліотеці він узяв іншу цікаву книжку;*
- 2) *У бібліотеці він узяв іншу, цікаву книжку;*
- 3) *У бібліотеці він узяв іншу, цікаву, книжку.*

Речення з відокремленими членами речення

Відокремлення — це смислове та інтонаційне виділення членів речення для підсилення їхнього значення у семантико-граматичній структурі речення і надання їм певної самостійності. Відокремлені члени речення уточнюють висловлену думку, конкретизують опис дії, дають поглиблену характеристику особи чи предмета, вносять у речення експресивне забарвлення.

Члени речення в усному мовленні відокремлюються за допомогою інтонаційного виділення, тобто, якщо відокремлений член речення стоїть не на початку речення, перед ним підвищується голос, робиться пауза, а також зосереджується фразовий наголос, властивий для інтонаційно-змістових відрізків, на які розчленовується речення. На письмі відокремлені члени речення відділяються розділовими знаками (комами, зрідка тире).

Відокремлені означення

Відокремленими можуть бути означення

- узгоджені і неузгоджені;
- поширені і непоширені.

1. Узгоджені: *Розумна, дотепна, товариська, вона завжди була*
улюбленицею товариства.....

2. Неузгоджені (виражені іменниками у формі непрямих відмінків з прийменниками, а зрідка без них): *Маленька й метушлива, з чубчиком на*
стриженій голові, з ластовинням на кінчику гострого пташиного носа, вона
нагадувала скуйовдженого березневого горобця (О. Донченко).

Яків, з розстебнутим коміром сорочки, лежав на траві і дивився в небо
(А.Шиян).....

3. Поширені (виражені прикметниковими чи дієприкметниковими зворотами, тобто прикметниками чи дієприкметниками з пояснювальними словами): *Над далекими горами та ярами небо ніби злилось з землею,*
вкритою товстим білим сніговим шаром (І. Н.-Левицький).

4. Непоширені (виражені одиничними прикметниками чи дієприкметниками), які у реченні виділяються за змістом та інтонаційно (на

письмі – пунктуаційно): *Швидко надходив вечір, морозний, зоряний; Микола, стривожений, схопив кожуха – і до дверей.*

.....

.....

Відокремлені обставини

Відокремлені обставини — це виділені за допомогою інтонації і пунктуації члени речення, що виступають у функції різних обставин.

Морфологічно відокремлені обставини виражаються:

- а) одиничними дієприслівниками або дієприслівниковими зворотами, тобто дієприслівниками разом з пояснювальними словами;
- б) прийменниково-відмінковими формами іменників;
- в) прислівниками.

Відокремлені обставини є поширеними (виражені дієприслівниковим зворотом) і непоширеними.

Найпоширенішим різновидом відокремлених обставин є дієприслівниковий зворот: *Тихо стоять верби, журиливо схиливши свої віти над водою* (А. Шиян)

.....

.....

.....

Обставина, виражена одиничним дієприслівником, відокремлюється у таких випадках:

1) дієприслівник у реченні стоїть перед дієсловом: *Тепер, співаючи, дівчата тією стежкою ідуть...*

2) у реченні є два або кілька дієприслівників, що залежать від одного дієслова: *Давав наказ він тихо, не вигукуючи, не поспішаючи, виразно, як старий досвідчений у ділі козак* (Н.Рибак).

Якщо одиничний дієприслівник стоїть після дієслова і має значення обставини способу дії, він не відокремлюється, оскільки рівнозначний

звичайному прислівнику: *Співають ідучи дівчата* (Т.Шевченко); *Гуркіт канонади ревів не перестаючи* (Ю.Смолич); *Усі деякий час сиділи задумавшись* (О.Гончар).

Відокремлені додатки

Відокремлені додатки — це виділені інтонаційно (а на письмі за допомогою пунктуації) відмінкові форми іменників з прийменниками чи прислівниковими сполученнями (*крім, окрім, oprіч, за винятком, замість, на відміну від, включаючи, виключаючи, не рахуючи, поряд з* та ін.).

Такі додатки означають включення предмета в ряд інших або його виключення з ряду інших: *У хліві, крім ластів'ячого гнізда під кроквою, нічого не було* (Г.Тютюнник); *Ягід навколо, особливо дикої малини, була сила-силенна* (О.Донченко). Порівняно з обставинами та означеннями, додатки відокремлюються досить рідко.

.....

.....

Уточнювальні члени речення

Відокремлені члени речення можуть бути уточнювальними, тобто такими, що конкретизують поняття, звужують його. Вони бувають поширені й непоширені і всіма членами речення, окрім підмета.

Уточнювальний член речення до підмета і до додатка виконує функцію прикладки: *Він дзвенів не раз, переливався, споконвічний голубий Дунай* (М.Рильський), *Добрим словом годиться згадати сьогодні турботливого батька Лесі – Петра Антоновича Косача – і матір її – відому нашу письменницю Олену Пчілку* (О.Гончар).

Найчастіше уточнюються обставини місця і часу, виражені іменником з прийменником, що уточнюють значення попереднього обставинного слова: *Там, за горами, давно вже день і сяє сонце* (М.Коцюбинський); *А там, за шеренгами придорожніх тополь, у синій далечі знову вставали Альпи, зникаючи верховинами в хмарах* (Ю. З.); *Це було літом, саме в жнива*

(М. Коцюбинський); *Колись, давненько вже, поїхав я навесні до одного мого доброго приятеля* (Остап Вишня).....

Не слід плутати пояснювальні сполучники *або, чи* (вони вживаються при уточненні) з омонімічними розділовими сполучниками, перед якими кома не ставиться, якщо вони вживаються один раз.

Пояснювальні сполучники *або, чи* поєднують слова-синоніми, коли йдеться про одне поняття, перед ними ставиться кома; розділові сполучники *або, чи* поєднують різні слова, різні поняття.

Пор.: *Ця глибока западина, чи яр, уже давно засаджена деревами. А прийде Гнат з ярмарку, то вже неодмінно принесе гостинця: хустку або разок намиста* (М.Коцюбинський).

Речення, ускладнені звертанням

Звертання — інтонаційно виділений компонент речення (слово чи сполучення слів), що називає особу або персоніфікований предмет, якому безпосередньо адресоване мовлення. Звертаннями слугують власні імена людей, назви осіб за спорідненістю, становищем у суспільстві, професією, заняттям, посадою, званням; назви різних частин тіла, міфічних істот, назви або клички тварин, назви предметів чи явищ неживої природи; абстрактні поняття (моральні якості, переживання, почуття, психічний стан); збірність, сукупність когось, чогось; географічні назви тощо: *Вітаю тебе, мій добрий, мій єдиний друже* (Т.Шевченко), *О кучері ясні і очі Беатріче, чого ж ви в тьмі моїй неясні і смутні?* (В. Сосюра); *Вовчики-братики, здоровенькі були!..* (Остап Вишня); *Радійте, гори в синій піднебесності! Радійте, ріки й давнії ліси!* (П. Тичина); *Прощай, небесна доле моя вбога! Прощай, печаль і роздуми сумні!* (М. Вінграновський).

За структурою звертання бувають:

1) непоширені, що складаються з одного слова: *Світи нам, день, безсмертними вогнями, шуміть, сади, роди зерно, земля!* (В. Сосюра).

.....

.....

2) поширені, що, крім іменника у відповідній формі, містять також пояснювальні слова (узгоджені і неузгоджені означення, прикладки, обставини): *Мужай, прекрасна наша мова, серед прекрасних братніх мов* (М. Рильський);

.....

.....

Чи є звертання членом речення? Питання суперечливе.

Сучасні граматисти (І.Вихованець, А.Загнітко, К.Шульжук) вважають, що звертання виконує роль підмета, якщо поєднується з присудком у формі наказового способу: *люди, будьте взаємно красивими* (Л.Костенко), *Ще крок, Сізіфе, не чекай на оплески...* (Л.Костенко).

Речення, ускладнене вставними і вставленими конструкціями

Речення, ускладнені вставними конструкціями

Вставні слова — це слова, що граматично не підпорядковуються жодному з членів речення, не є членами речення і виражають ставлення мовця до висловлюваного або вказують на джерело повідомлення, спосіб словесного оформлення думки, відношення між окремими думками в мовленні тощо.

За значенням вставні слова поділяються на кілька розрядів:

1) вставні слова, які виражають впевненість чи невпевненість, передбачення, можливість чи неможливість тощо: *звичайно, безсумнівно, ймовірно, можливо, напевне, здасться, очевидно, безумовно, мабуть, може, либонь та ін.*): *Звісно, то скрипіли охоплені полум'ям осені дерева* (М.Стельмах).....

.....
.....
2) вставні слова, що виражають емоційний стан мовця: радість, співчуття, здивування тощо: **на щастя, на жаль, на сором, дивна річ, як на біду, як навмисне, соромно казати: Теплий кожух, тільки, шкода, не на мене шитий** (Т.Шевченко);

.....
.....
3) вставні слова, що вказують на джерело повідомлення, вираженого реченням: **кажуть, як кажуть, як відомо, чую, бачу, по-нашому, по-моєму, на думку, з точки зору..., за повідомленням... та ін.: Почин, кажуть, великий чоловік** (П. Мирний); **По мені — роби вже краще те, що вмієш...** (Л.Глібов);

.....
.....
4) вставні слова, що вказують на зв'язок між думками: **по-перше, по-друге, нарешті, інакше кажучи, наприклад, навпаки, отже, таким чином, однак, проте, взагалі, словом, значить, виходить: Будинок готелю був, по-перше, високий і міцної старовинної кладки, а по-друге, наріжний** (О. Гончар); **Нарешті, курячи тилгою, з'явилися дві машини** (М. Стельмах);

.....
.....
5) вставні слова, що привертають увагу співрозмовника: **знаєте, чуєте, бачиш, даруйте, прошу, будь ласка, пробачте на слові, вірите, уявіть собі, зверніть увагу, зрозумійте признатись, тощо): А що таке, спитати б вас, жар-птиця** (Л. Глібов); **Але доля звела нас дуже близько і, повірте, здружила** (Ю. Збанацький);

.....
.....
Увага! Окремі слова можуть вживатися то як вставні, то як члени речення і, відповідно, або відділяються комами, або ні: **Буває, часом сліпну від краси** (Ліна Костенко) --- **Диво дивнеє з тим серцем на світі буває** (Т. Ш.). **Небезпек поменшало, становище уже здавалось не таким скрутним** (О.Гончар) --- **Перед боєм Воронцов, здавалось, непокоїться більше, ніж під час самого бою** (за О.Гончарем).

Речення, ускладнені вставленими конструкціями

Вставлені конструкції виражають такі додаткові повідомлення чи побіжні зауваження, які доповнюють, уточнюють, розвивають зміст висловлювання, вказуючи на певні деталі чи нові факти, що не були передбачені за первісного формулювання думки, вираженої реченням без вставлених конструкцій. Вони не можуть починати речення, а стоять лише в середині або в кінці його, оскільки мовець не може наперед уточнювати свої думки. В усному мовленні вставлені конструкції виділяються паузами (звичайно подовженими), вимовляються з пониженням тону і пришвидшенням темпу.

У ролі вставлених конструкцій можуть виступати

1. окремі слова і словосполучення: *А це вміння (розмовляти і слухати) дуже важливе для письменника. Друге (слухати) навіть більш важливе* (М.Рильський);

2. прості речення, двоскладні й односкладні: *Побачив Вовк (він недалеко був) та й дума* (Л. Глібов); *Там батько, плачучи з дітьми (а ми малі були і голі), не витерпів лихої долі, умер на панщині!* (Т. Шевченко).

3. складні речення або їх частини: *І хто зна (це вже Грицькові сімнадцятий ішов, а Оріся на три роки молодша) — чи не переросла б оця дружба в глибше почуття* (А. Головка);

4. групи самостійних речень, об'єднані однією темою — складносурядне речення.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

РОЗДІЛ 2

СИНТАКСИС СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Умовні скорочення термінів за темою «Складне речення»

СР – складне речення;

ССР – складносурядне речення;

ССРб – складносурядне багатокomпонентне речення;

СПР – складнопідрядне речення;

СПРб – складнопідрядне багатокomпонентне речення;

СБР – складне безсполучникове речення;

СБРб – складне безсполучникове багатокomпонентне речення;

ССК – складна синтаксична конструкція, або складне багатокomпонентне речення (без конкретизації семантичних зв'язків між частинами).

СРрвз - складні речення з різними видами зв'язку.

Тема 9

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

План

1. Поняття про складне речення.
2. Засоби поєднання частин складного речення.
3. Основні типи складних речень:
 - а) типи за структурою:
 - елементарні складні речення (двокомпонентні)
 - неелементарні складні речення (багатокomпонентні);
 - б) типи за синтаксичним зв'язком:
 - речення зі сполучниковим зв'язком (складносурядне, складнопідрядне);
 - речення із безсполучниковим зв'язком (безсполучникове складне речення);
 - речення з різними типами зв'язку;

4. Складносурядне речення. Засоби поєднання предикативних частин складносурядних речень.
5. Класифікація складносурядних елементарних речень:
 - речення з єднальними сполучниками;
 - речення з приєднувальними сполучниками;
 - речення з протиставними сполучниками;
 - речення з розділовими сполучниками.
6. Складносурядні багатокomпонентні конструкції.

Складне речення – синтаксична конструкція, що складається з двох і більше предикативних одиниць (частин), пов'язаних відповідним синтаксичним зв'язком, і є семантичною, структурною інтонаційною і комунікативною єдністю. У складному реченні, на відміну від простого, повідомляється про кілька ситуацій і відношення між ними: *На рябому коні прилетіла весна, Снігу сорок лопат їй прикидало плечі* (М.Вінграновський).

Предикативна частина – це граматична основа із залежними компонентами (другорядними членами речення) або без них. Залежні компоненти – факультативні, тобто не є обов'язковими.

Засоби поєднання частин складного речення

Частини складного речення поєднуються низкою засобів зв'язку, найважливіші з яких - інтонація, сполучники і сполучні слова.

Інтонація властива всім типам складного речення, тому вона належить до універсальних засобів зв'язку частин СР.

Сполучники поєднують в одне ціле частини СР і передають синтаксичні відношення між ними. Розрізняють такі сполучники:

1) *сурядні*, які поєднують частини складносурядних речень і виражають єднальні, приєднувальні зіставно-протиставні, розділові семантико-синтаксичні відношення між їх предикативними частинами: *В провулках поміж тинами клубочилася темрява (1), але небо було світле й зоряне (2)* (Григорій Тютюнник);

Пригадайте: сурядні сполучники поєднують також однорідні члени речення у простому реченні.

2) *підрядні*, які поєднують частини складнопідрядних речень і виражають цільові, умовні, допустові, причинові, наслідкові тощо семантико-синтаксичні відношення. Наприклад: Прозрінь не бійся (1), бо вони як діки (2) (Л.Костенко); **Якби** оті проміння золоті у струни чарами якими обернути, я б з них зробила золотую арфу (Леся Українка).

Сполучні слова використовуються лише в складнопідрядних реченнях. Це повнозначні частини мови: відносні займенники (*який, чий, котрий, що, хто*) у різних відмінкових формах та прислівники займенникового походження (*коли, куди, де, як*): Старе (є) те (1), що давно було новим (2) (О.Довженко).

Вони є такими членами речення:

- відносні займенники — підметами, присудками, додатками, означеннями;

- прислівники займенникового походження — обставинами.

Сполучним словом завжди (за незначними винятками) починається підрядна частина. У головній частині в окремих різновидах складнопідрядних речень їм можуть відповідати співвідносні вказівні слова.

Співвідносні вказівні слова вживаються тільки в головній частині у сполучникових складнопідрядних реченнях. Підрядна частина конкретизує таке слово, наповнює його реальним змістом: *Пісня — лиш те, що кличе до боротьби* (М. Коцюбинський). У наведеному реченні конкретизується іменна частина складеного присудка, виражена займенником *те*.

Співвідносними вказівними словами виступають вказівні й означальні займенники (*той, такий, весь, кожний* та ін.) та займенникові прислівники (*там, туди, звідти, тоді, так* тощо). Вживаються відповідно у займенниково-означальних реченнях і у складнопідрядних реченнях з підрядними обставинними (місця і часу): *Коли уся душа тріпоче (1), Тоді рука моя не хоче Пером виводити пісні (2) (М.Р.).*

(), [].

Основні типи складних речень:

1) типи за структурою. Залежно від кількості предикативних частин складні речення поділяються на

а) складні елементарні речення – складаються з двох предикативних частин: Рече Дніпро (1), й лани широкополі медами пахнуть, колосом шумлять (2) (А.Малишко);

б) складні неелементарні, або багатокomпонентні речення – складаються з трьох і більше предикативних частин: Вітер тріпотів її квітчастою хустиною (1), що була схожа на голубий метелик (2), який всівся на дівочі плечі, склавши крильця на плечах (3) (І.Цюпа);

2) типи за синтаксичним зв'язком, тобто за типом синтаксичних засобів, що поєднують предикативні частини:

а) складні речення зі сполучниковим зв'язком — сполучникові складні речення. Тут предикативні частини поєднані в одне ціле за допомогою сполучних засобів (сполучників і сполучних слів) та інтонації: *Ми любимо природу, бо вона не чуває до нас ні ненависті, ані заздрощів;*

б) складні речення із безсполучниковим зв'язком — безсполучникові складні речення. Тут основним засобом зв'язку є лише інтонація: *Я вхожу в ліс (1) – трава стає навшпиньки (2), кошлатий морок лапу подає (3)* (Л.Костенко);

Сполучникові складні речення залежно від того, за допомогою яких сполучників чи сполучних слів поєднуються їх предикативні частини, поділяються на дві структурно-семантичні підгрупи:

1) складносурядні речення (ССР) – складні речення, предикативні частини яких, будучи незалежними одна від одної, поєднуються в одне ціле

сурядними сполучниками: *У провулках поміж тинами клубочилася темрява, але небо було світле й зоряне;*

.....

.....

2) складнопідрядні речення (СПР) – складні речення, в яких одна предикативна частина, поширюючи, доповнюючи іншу, приєднується до неї за допомогою підрядних сполучників чи сполучних (відносних) слів: *Пам'ять могла б убити нас (1), коли б не мала рятівної властивості забувати (2)* (Л.Первомайський);.....

.....

3) складні синтаксичні конструкції (ССК), або багатоконпонентні складні речення:

- ССР багатоконпонентне: *П'янить ромашкою трава (1), і він неначе у жнива приліг спочить, сказати слово (2), а тільки рана випадково йому дихання забива (3)* (А.Малишко);.....

.....

- СПР з кількома підрядними: *Одного дня Ольга Петрівна виявила (1), що з вішалки(2), яка стояла в коридорі (3), зник старий піджак (2)* (М. О.).
[1], (що 2 ,(яка.....3.....), 2).

.....

.....

- багатоконпонентні безсполучникові речення: *З неба, як розтоплене золото, летіть на землю блискучий світ сонця (1), на ланах грає сонячна хвиля (2), під хвилею спіють хліби(3)* (П. М.).

.....

- складні речення з різними видами зв'язку – різні комбінації сурядного, підрядного і безсполучникового зв'язків: *І день іде (1), і ніч іде (2), І,*

голову схопивши в руки, Дивуєшся (3), **чому** не йде Апостол правди і науки (4) (Т.Шевченко);

[.....1.....], і [.....2...], і [3], (чому.....).

Простір моря потемнів, місячна доріжка пригасла, і сам місяць, звернувши на захід, дотліває червоною купою за містечком, за пагорбами, де вдень було б видно розлогі плантації виноградників (О.Гончар).

Завдання. У двох реченнях, що вище, встановіть кількість предикативних частин (позначте їх так, як у попередніх реченнях), підкресліть граматичні основи, вкажіть засоби зв'язку між частинами.

.....
.....
.....

Тема 10

СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ (ССР)

План

1. Загальні відомості,
2. Засоби поєднання предикативних частин,
3. Класифікація.

!!! Визначення складносурядного речення дивіться вище – у попередній темі.

ССР поділяються на речення

- відкритої структури – ряд предикативних одиниць можна продовжити, тобто їх кількість збільшити: *Дні про неспокійно шумить і реве (1), і хвиля берег миє (2), і мла стоїть від землі до неба, глухого, беззоряного (3).*

[], [], []. – графічна схема.

Зеленіють жита, і любов одцвіта (В.Сосюра);

- закритої структури – ряд предикативних одиниць замкнутий, складається лише з двох предикативних частин, поєднаних відношеннями зіставними, протиставними і градаційними: *Осінній день короткий, але сьогодні він згасав надто повільно* (Я.Стецюк); *Лише борись, а щастя не втече* (Л.Костенко).

Засоби зв'язку ССР: інтонація + сполучник сурядності.

Сурядні сполучники

Є д н а л ь н і : *і (й), та* (в значенні *і*), *ні...*, *ні; ані...*, *ані; і...*, *і; та ні...*, *та ні; як...*, *такі; не тільки...*, *а й; не тільки...*, *але і; а* та ін.: *Бліді на небі гасли зорі, І вітер плутався в мережах верховіть, І не гойдалися берези білокорі* (Рил.); *Ні птиці в повітрі, ні коника в траві...* (М. В.); *Не сплять лиш цвіркуни і фонтан, та кліпа очима зоряне небо* (М.Коцюбинський);

З і с т а в н о - п р о т и с т а в н і : *а; але; та* (в значенні *але*); *зате; проте; однак; а проте; а втім; так; тільки; лише; хоч...*, *але (зате, та); як...*, *так і; не тільки (не лише)...*, *а (але й); тим часом, ж (же)* та ін.: *Казав пан – кожух дам, та (але) слово його тепле* (нар.тв.); *Федько вчився непогано, зате (а, проте, однак) Дмитрикові доводилося допомагати* (О. Д.); *В озерах купаються хмари, а ріки пливуть в берегах, мов потоки музики* (Л.Первомайський);

Р о з д і л о в і : *або, хоч, чи; або...*, *або..; то...*, *то...; не то...не то...*, *чи...*, *чи...; хоч...*, *хоч...; чи то...*, *чи то* та ін. : *То шумів зелений лист, то в вінку мінився злотом ряст зелений, то золотим дощем лились пісні* (Л. У.); *Чи то снилось мені, чи то справді було – наді мною ялини зелене крило* (М.Нагнибіда);

Г р а д а ц і й н і (підсилювальні/послаблювальні): *а й; а ще; а навіть; а до того ж; не тільки...*, *а навіть; не лише...*, *а й (але й); не*

стільки..., скільки; не те що (щоб)..., але; не так..., як та ін.: Не так ті вороги, як добрії люди і обкрадуть жалкуючи, плачучи осудять (Т.Ш.); Не тільки жайворонки нас, мене й товаришів, вітали, але й гречки в той самий час рожевим гомоном співали (М.Р.);

Приєднувальні: *і; та; також; такожі; а й; та й; ще й; а ще й; та ще й; і навіть; притому; причому, тобто, себто, а саме, як-от : Вона настирливо з тобою говорила, Та й їй далась нелегко та розмова (Л.У.); Задуми оповідань виникали під час поїздок, під час зустрічі з людьми, тобто джерелом цих задумів було саме життя (І.Семенюк);*

Отож відповідно до семантичних відношень між предикативними частинами, що виражені сполучниками сурядності, ССР поділяються на

- ССР з єднальними семантичними відношеннями (сполучниками);
- ССР із зіставно-протиставними семантичними відношеннями (сполучниками);
- ССР з розділовими семантичними відношеннями (сполучниками);
- ССР з градаційними семантичними відношеннями (сполучниками);
- ССР з приєднувальними семантичними відношеннями (сполучниками).

Складносурядні багатоконпонентні конструкції (ССРб) містять три і більше предикативні частини, які поєднані між собою сурядним зв'язком. Семантичні відношення між частинами такі ж, як і в двокомпонентних ССР.

П'янить ромашкою трава (1), і він, неначе у жнива, приліг спочить, сказати слово (2), а тільки рана випадково йому дихання забива (3) (А.Малишко).

Тема 11

СКЛАДНОПІДРЯДНЕ ЕЛЕМЕНТАРНЕ РЕЧЕННЯ

План

1. Загальне поняття про складнопідрядні речення
2. Структурно-семантичні типи складнопідрядних речень

1. Загальне поняття про складнопідрядні речення

Складнопідрядним називається таке складне речення, що складається з двох або більше предикативних одиниць, які поєднані в єдине семантичне і граматичне ціле підрядним зв'язком за допомогою сполучників підрядності чи сполучних слів та інших граматичних засобів.

Предикативні частини складнопідрядних речень синтаксично нерівноправні: одна з них підлягає, підпорядковується іншій, тобто **головній**, перебуває в певній залежності від неї. Ця залежна частина складнопідрядного речення є **підрядною**, вона поширює головну, в ній розміщується сполучник підрядності чи сполучне слово.

Навіть чути (1), як пливе в далечінь невтомна земля (2) (Ст.).

Що?

[], (як) – графічна схема цього СПР. Над стрілкою записуємо

питання, на яке відповідає залежна частина, у цьому випадку – що?

За цією моделлю створюються графічні схеми інших СПР, як саме – йшлося на парі.

Писав щось (1), чого ніколи не повинно побачить стороннє око(2) (Коц.).

Основні засоби зв'язку між предикативними частинами СПР, крім інтонації, є:

1. сполучники підрядності, які належать до складу підрядної частини і поєднують її з головною частиною в одне ціле і водночас є її співвиразниками

найрізноманітніших відношень, що існують між цими частинами (з'ясувальні, означальні, причинові, наслідкові, часові, умовні тощо);

Підрядні сполучники:

1) з'ясувальні: *що, як, ніби* та ін.

2) обставинні:

- часу: *як, як тільки, після того як, коли, в міру того як, щойно, ледве, тільки, відтоді як, відколи, аж таки, доки* та ін.;

- мети: *щоб, для того щоб, з тим щоб, аби* та ін.;

- умови: *якщо, коли, якби, аби, коли б, як, раз, як тільки*;

- причини: *бо, тому що, через те що, завдяки тому що, з тим що, оскільки, тим що*;

- допустовості: *хоч, хай, нехай, дарма що, незважаючи на те що, хоч..., але*;

- порівняння: *як, мов, немов, мовби, немовби, наче, неначе, ніби, нібито, начебто, що* та ін.;

- наслідку: *так що*;

- способу дії: *як*;

- міри, ступеня: *аж, що аж, що й*.

!!!! УВАГА. Той самий сполучник може бути виразником різних семантичних відношень між предикативними частинами, тому зважайте найперше на семантичні відношення (напр. означальні, з'ясувальні, причини, мети і т.ін. Питання, відповідно, який? що? з якої причини? з якою метою? і т.п.).

2. **сполучні слова**, виражені переважно відносними займенниками і прислівниками займенникового походження (*хто, що, який, чий, котрий; як, де, куди, звідки, чому* та ін.), які, пов'язуючи підрядну частину з головною, водночас є і членами речення підрядної частини:

*Від маяка в море виходила піщана коса, **яка** закінчувалась довгою грядою підводного каміння* (М.Трублаїні);

*Ти п'єш із чистої криниці, **яку** ми щирістю зовем* (М.Р.).

!!! УВАГА Сполучні слова можна підмінити повнозначним словом з головної частини або синонімічним сполучним словом.

Пор. Від маяка в море виходила піщана коса, **яка** (= **коса, що, котра**) закінчувалась довгою грядою підводного каміння.

Ти п'єш із чистої криниці, **яку** ми щирістю зовем = Ти п'єш із чистої криниці. Криницю ми щирістю зовем.

3. **співвідносні, або вказівні, слова належать до складу головної частини**, однак не виражають самого значення, а лише сигналізують про те, що воно буде виражене у наступній, підрядній, частині.

У ролі співвідносних слів виступають зазвичай **вказівні займенники** або **прислівники займенникового походження** (*той, такий, там, туди, тоді, так та ін.*), а також, рідше, займенники і займенникові прислівники інших розрядів (*ніхто, ніщо, дехто, децо, хтось, щось, кожний, всякий, весь, все, всі; скрізь, всюди, завжди, десь та ін.*).

Підрядна частина до головної зі співвідносним словом приєднується сполучними словами або сполучниками.

Я той, що греблі рвав (П.Воронько.). Тут співвідносне слово *той*, зміст його розкриває підрядна частина.

Той (1), хто пізнав в мистецтві лиш азі (2), був Мікеланджело Буанарроті (1) (Л.Костенко).

А день такий, що тільки жить і вірити (Б. Олійник).

Структурно-семантичні типи складнопідрядних речень

За семантико-структурними ознаками СПР двокомпонентні є 4 основних типів:

- I. СПР з підрядним означальним;
- II. СПР з підрядним займенниково-співвідносним;
- III. СПР з підрядним з'ясувальним;
- IV. СПР з підрядним обставинним, а саме:
 - СПР з підрядними часу;

- СПР з підрядним умови;
- СПР з підрядним мети;
- СПР з підрядними причини;
- СПР з підрядним місця;
- СПР з підрядним міри і ступеня;
- СПР з підрядним способу дії;
- СПР з підрядним порівняльним;
- СПР з підрядним допустовим;
- СПР з підрядним наслідковим;
- СПР з підрядним супровідним.

Також серед складнопідрядних речень виділяють два основні структурно-семантичні типи:

1) речення нерозчленованої структури — це такі складнопідрядні речення, підрядна частина яких відноситься до одного слова або словосполучення головної частини. Такими є СПР з підрядним означальним, СПР із займенниково-співвідносним, СПР з підрядним з'ясувальним;

2) речення розчленованої структури — це такі речення, підрядна частина яких звичайно відноситься до всієї головної частини в цілому. Це СПР з підрядними обставинними: часу, умови, причини, мети, місця, наслідковими, допустовими, порівняльними, супровідними.

I. Складнопідрядні речення з підрядними означальними (присубстантивно-атрибутивними) — такі СПР, у яких підрядна частина, відповідаючи на питання який? яка? яке?, стосується іменника чи субстантивованого слова, що входить до складу головної частини і характеризує його.

Між подвійними сходами (1), що вели на другий поверх (2), колись стояв величезний акваріум (1), в якому плескалися золоті краснопері риби (3) (Рил.).

Сходи які? Що вели на другий поверх.

Акваріум який? В якому плескалися золоті краснопері риби.

Отож підрядні частини (2) і (3) є означальними, оскільки, відповідаючи на питання означення, характеризують відповідні іменники (сходи, акваріум).

[1 ^{якими?}, (що 2), 1 ^{який?}], (в якому 3).

Означуваний іменник може виконувати в головній частині функцію будь-якого члена речення і, отже, виступати в будь-якій формі.

Засобом зв'язку предикативних частин присубстантивно-атрибутивних речень є сполучні слова-займенники *який, чий, котрий, що, хто* та сполучні слова-прислівники *де, куди, звідки, коли, як*, а також сполучники *що, щоб, мов, немов, наче, неначе, ніби*.

!!! УВАГА У головній частині СПР з підрядним означальним означуваний іменник може поєднуватися із вказівним займенником *той, такий* (займенник є залежним від іменника), підрядна частина при цьому пояснює словосполучення «вказівний займенник + іменник»: *Люблю я дуже **ті** дні (які?), **коли** дома у нас збиралися гості (Вас).*

*Немидорі знов приснився сон (який?), **ніби** вона блукає з Миколою (Н.-Лев.);*

.....

.....

II. Складнопідрядні речення з підрядними займенниково-співвідносними - такі СПР, у яких підрядна частина стосується співвідносного (вказівного) слова головної частини, розкриваючи і пояснюючи його значення.

!!! УВАГА Співвідносними словами є вказівні займенники і прислівники займенникового походження, вони – самостійні, тобто не залежать від іншого слова (іменника). У цьому їхня відмінність від СПР з підрядним означальним. Інакше кажучи, підрядна частина розкриває зміст саме САМОСТІЙНОГО співвідносного слова:

***Все** (1), що здобу́те кров'ю і потом (2), у нашій славі ожило (1) (Мал.).*

Співвідносні слова можуть виступати у ролі різних членів речення:

1) підмета: ***Те**, що пройшло, навіки одшуміло (Мал.);*

- 2) присудка: *Гора така, що з неї спускалися цілий день* (Гонч.);
- 3) додатка: *Іван продав усе, що мав* (Вас);
- 4) обставини способу дії: *Хай суд іде так, як велять йому народи* (Ян.);
- 5) обставини місця: *Піти туди, куди серце кличе й обов'язок* (Коц.).

Засоби зв'язку предикативних частин займенниково-співвідносних СПР:

- сполучні слова *хто, що, який, котрий, чий, як, де, куди, звідки, скільки, наскільки;*

- сполучники *що, щоб, наче, ніби* та ін.

Моделі, за якими зазвичай створюються СПР із підрядним займенниково-співвідносним:

- 1) *той, та, те* — *що, як, щоб;*
- 2) *такий, так, стільки, настільки* — *як, наче, мов, неначе;*
- 3) *такий, стільки, настільки* — *що, щоб* та ін.

Створіть свої приклади СПР із підрядним займенниково-співвідносним

.....

.....

.....

.....

.....

III. Складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними – це такі СПР, у яких головна частина відзначається семантичною і структурною неповнотою, а підрядна, розкриваючи зміст певного слова головної частини, відновлює цю неповноту.

Підрядна частина цих речень виступає звичайно у ролі описової заміни відсутнього у головній частині підмета чи додатка, тому відповідає на питання додатка.

Наприклад: *Гафійці здавалось (1), що ясна для неї кожна душа і кожна думка (2)* (Коц.) – тут підрядна частина ніби виконує функцію відсутнього підмета;

Було видно (1), було чути (2), як реве ревучий (3) (Т. Ш.) – тут ніби відсутній додаток, який відновлений підрядною частиною.

!!! Зауважте: 1 і 2 чч. останнього речення – головні, 3ч. – підрядна, яка, відповідаючи на питання ЩО?, пояснює зміст і 1, і 2 чч.

[.....], [.....], (як).

Підрядна частина складнопідрядних з'ясувальних речень розташовується звичайно після головної або всередині її, але після слів, яких вона стосується. Але зрідка трапляються випадки, коли підрядна частина стоїть перед головною, що буває тоді, коли необхідно якимось виділити зміст підрядної частини, логічно підкреслити його, зосередити на ньому увагу: *Що хотіла зробити (1), не знає (2) (Коц.); Як ми зайшли сюди (1), тобі не знати (2) (Вас)*, де 1ч. є підрядною.

Найчастіше пояснюваними, опорними словами у головній предикативній частині є певні семантичні розряди дієслів, як-от:

- дієслова, що називають процеси мовлення (говорити, казати, розповідати, передавати, запевняти, зауважити тощо): *Сумна повернулася додому Маланка й нікому не **похвалилась**, що бачила й чула (Коц.);*

- дієслова, що називають процеси розумової діяльності (думати, розуміти, знати, збагнути, передбачити та ін.): *Ми **знаєм**, для чого жить (Б. Ол.);*

- дієслова, що називають процеси волевиявлення, спонукання (хотіти, бажати, прагнути, намагатися, просити, радити та ін.): *Хочу, щоб ви **надихалися** цього повітря (Гонч.);*

- дієслова, що називають процеси сприймання, відчуття (бачити, чути, стежити, спостерігати, відчувати, уявляти та ін.): *Ви **чули**, як шумлять бори у вересневі вечори (Мал.);*

- дієслова, що називають процеси сподівання, віри, емоційного (надіятися, сподіватися, вірити та ін.): *Я все **надіявся**, що ви таки **надумаєтеся** і **зважитеся** приїхати до нас (Коц.);*

- дієслова, що називають процеси піклування, турботи (дбати, турбуватися, старатися, клопотатися та ін.): *Оці добродії почали **клопотатися**, щоб прийняти Шевченка до академії* (П. М.);

- предикативні прислівники: *Людині **треба**, щоб її робота залишалася після неї самої жити* (Ян.);

- іменні частини мови, співвідносні з дієсловами: *Віру, напевне, схвилювала його своєрідна **оповідь**, чому він став саме словесником* (Цюпа).

Засоби зв'язку частин складнопідрядних з'ясувальних речень:

- найчастіше - сполучник *що*.

- з'ясувальні сполучники *що, як, мов, ніби, наче, щоб, аби, якби, коли, поки, доки, чи*;

- сполучні слова *що, який, котрий, чий, де, куди, звідки, коли, як, чому, скільки* та ін.

.....
.....
.....

IV. Складнопідрядні речення з підрядними обставинними – такі СПР, підрядна частина яких називає обставину того, про що йдеться у головній частині і відповідає на питання обставини (коли?, за якої умови?, з якої причини? і т.п.). Виділяють низку СПР з підрядним обставинними, зокрема ті, про які йтиметься нижче.

Складнопідрядні речення з підрядними часу

Складнопідрядні речення з підрядними часу — це такі складнопідрядні речення, підрядні частини яких 1) вказують на час або період тривання дії головної частини, 2) як правило, відносяться до головної частини в цілому і залежать від неї, 3) відповідають на питання коли? як довго? з яких пір? до яких пір? з якого часу? до якого часу? тощо, 4) поєднуються з головною частиною за допомогою сполучників *коли, як, як тільки, ледве* та ін.

За співвідношенням дії головної і підрядної частин часові складнопідрядні речення поділяються на дві групи: 1) складнопідрядні часові речення з відношенням одночасності, коли дії підрядної і головної частин відбуваються водночас:

Поки сонце з неба сяє, тебе не забудуть (Т. Ш.);

2) складнопідрядні часові речення з відношенням різночасності:

Коли баркас наблизився, Мемет покинув кав'ярню і подався на берег (Коц.),

Підрядні частини складнопідрядних часових речень можуть стояти перед головною частиною, після неї і всередині її:

Ну вже тепер, як тільки насмілюся, так і підійду (М. В.) і наведені вище приклади.

[.....(як .....)] – коли саме?

.....
.....
.....

Складнопідрядні речення з підрядними умови

Складнопідрядні речення з підрядними умови — це такі складнопідрядні речення розчленованої структури, підрядна частина яких виражає реальну чи ірреальну (можливу, припустиму) умову, за якої відбувається чи могла б відбутися дія головної предикативної частини. Підрядні частини цих речень відповідають на питання *за якої умови?*

Серед складнопідрядних речень з підрядними умовними розрізняють два різновиди:

1) складнопідрядні речення з реальною умовою, в яких підрядні частини поєднуються за допомогою сполучників *якщо, коли, як, зрідка* — *раз* (порівняйте:

Якщо не буде птахів, то й людське серце стане черствим (Ст.);

В повіті вже видно, щось почули, раз (= якщо) дозори вже порозсилали в усі кінці (Гонч.);

2) складнопідрядні речення з ірреальною, з можливою або припустимою умовою, в яких для поєднання предикативних частин використовуються сполучники *коли б, якби, зрідка — аби*.

Порівняйте: *Пам'ять могла б убити нас, коли б (= якщо б) не мала рятівної властивості забувати* (Л. П.);

Тебе я слухала б довіку, куме мій, аби б хотів співати (Гл.);

Якби ви з нами подружили, багато б дечому навчились (Т. Ш.).

.....
.....
.....

УВАГА!!! Треба розрізняти підрядні часу та умови, як от у прикладах:

Коли закінчу навчання, - підрядне часу;

Якщо закінчу навчання, - підрядне умови

УВАГА!!! На семантику умови у СПР з підрядним умови може накладатися семантика часу, причини, допустовості, як-от у реченнях:

1) *Коли діти перестають запитувати, маса запитань виникає у їхніх батьків* (Л.Сухоруков) – питання до підрядної частини: за якої умови? і коли? водночас. Розширені питання і відповідь: *За якої умови у батьків виникає маса запитань? Коли діти перестають розпитувати.*

2) *Як у травні дощ на дворі, то восени хліб у коморі* (Н.тв.) – питання такі ж, як і у попередньому реченні, тобто збігається семантика часу й умови;

3) *Страшні слова, коли вони мовчать* (Л.К.) – поміркуйте, чи можна говорити, що у цьому реченні збігається семантика умови, часу, причини і навіть допустовості (незважаючи на що?). Сформулюйте питання і відповіді: ...

.....
.....
.....
.....

4) *Життя втрачає сенс, коли втрачаєш смак до життя* (А.Коваль) – семантика умови, причини і навіть часу. Сформулюйте самостійно розширені питання і розширені відповіді

.....

.....

.....

.....

.....

Складнопідрядні речення з підрядними мети

Складнопідрядні речення з підрядними мети — ці такі складнопідрядні речення, частини яких означають мету дії головної частини і відповідають на питання *для чого? з якою метою?*

Підрядні предикативні частини поєднуються до головної такими сполучними засобами:

1) сполучниками *щоби, аби*;

2) поєднанням вказівне слово + сполучник: *для того, щоб; з тим, щоб; з тим, щоб.* **Увага !!! Зауважте, що перший компонент розташовується у головній частині, а другий – у підрядній.**

Я сказав для того, щоб тільки не сидіти з ним (Л. У.);

Пригнувшись, щоб не зачепитись за різьбу пухнастого зілля, дівчина виходить на дзвінку дорогу (Ст.);

Він рад буде навіть поступитись чим-небудь, аби привести діло до кінця (П. М.).

.....

.....

.....

Складнопідрядні речення з підрядними причини - такі складнопідрядні речення розчленованої структури, підрядна частина яких розкриває причину, що викликає (спричинює) дію підрядної частини, або дає

обґрунтування причини того, про що говориться у головній частині. Відповідає на питання чому? через що? з якої причини? і поєднується з головною за допомогою сполучників *бо, бо ж, через те що, тому що, у зв'язки . тим що, з тим що.*

*Мабуть, **тому, що** село коло річки близько, таке все світле, зелене та ярке* (М. В.);

*А більший меншого турсає та ще й б'є, **Затим що** сила є* (Гл.).

А що тепер були дні гарячі, то вона ходила лише в сорочці підперезана (Коб.).

.....

.....

.....

Складнопідрядні речення з підрядними місця

Складнопідрядні речення з підрядними місця — це такі складнопідрядні речення, підрядні частини яких вказують на місце чи напрямок дії головної частини і відповідають на питання де? куди? звідки?

Скрізь (1), куди сягали їхні тьмяні відсвіти (2), вся земля була встелена людом (1) (Гонч.).

Оддалік (1), де жита вигинались на рівнинах (2), плив комбайн (1) (Довж.).

.....

.....

.....

Складнопідрядні речення з підрядним порівняльним - такі СПР, підрядна частина яких, поєднуючись із головною за допомогою порівняльних сполучників *як, мов, немов, наче, неначе, ніби* та ін., пояснює її шляхом порівняння і відповідає на питання як?

*Розлука зменшує помірне кохання і збільшує сильне (1), **як** вітер гасить свічку і роздмухує полум'я (2)*(Ларошфуко).

Із ніжності народжується ніжність (1), як виростає зі зерна стебло (2) (В.Буденний);

*Жду твоєї ласки хоч малої, **Як** у спеку жде земля дощу (В.Симоненко).*

У підрядній частині присудок може бути не виражений, але відновлюваний з головної. Порівнюються предикати (присудки, дії):

*Десь здалеку бриніла, **неначе** муха, притишена пісня (за Коц.). = пісня бриніла так само, як бриніла муха.*

*А козаки, **як** хміль отой, в'ються круг Ганнусі (Т. Ш.); = козаки в'ються так, як в'ється хміль.*

*Прилетіла, **немов** щаслива доля [прилетіла – Л.Н].*

*У ідальні смаки збігаються частіше, **ніж** у читальному залі [збігаються].*

.....
.....
.....

Складнопідрядні речення з підрядними допустовими (СПР із підрядним допусту) — це такі складнопідрядні речення розчленованої структури, підрядна частина яких, поєднуючись із головною за допомогою допустових сполучників, означає умову, всупереч якій відбувається дія головної частини, і відповідає на питання НЕЗВАЖАЮЧИ НА ЩО?

Підрядна частина допустових СПР, займаючи стосовно головної будь-яке місце, поєднується з нею за допомогою сполучників *хоч (хоча), хоч би, хоча б, хай (нехай), дарма що, незважаючи на те що*, з яких останні два можуть розчленовуватися і розподілятися між головною і підрядною частинами, тобто сполучник *що* залишається у підрядній.

*Не стануть святами ніколи будні, **Хоч** як би там не мудрували трутні (Д. П.);*

Борис Савич (1), дарма що не любив ув'язуватись в подібні дискусії (2), цього разу все подає голос (1) (О. Г.).

Якщо підрядна частина розташовується перед головною, то сполучники *хоч (хоча), хай (нехай)* та ін. можуть мати пару з сурядними сполучниками *але, та, про те, однак, розташованими у головній частині:*

Хоч ніжку натрудив (1), хоч крилечко прим'ялось (2), одначе вирвався і полетів (3) (Гл.), 3 ч. є головною.

Хоч була рання весна, але надворі було вже гаряче (Н.-Лев.);

Одна в нас голова, хоч би ми як несли її високо (М. Р.);

Нехай умру, та думка не умре (Л. У.);

Дарма що вони цілими днями були вкупі, але перед самим сном їм теж хотілося переговорити (Гонч.).

Окрему підгрупу становлять СПР узагальнено-допустові, в яких зміст підрядної частини має узагальнений характер, а в головній йдеться про результат, протилежний тому, якого слід було б чекати. Підрядні частини у таких реченнях поєднуються з головною за допомогою складених сполучних слів *як не; де не; скільки не; куди не; коли не; який не; хто не; що не; хоч як; хоч який:*

Як не мудруй, а правди ніде діти (Гл.);

Як Не лає, як не кричить на неї пані, бабуся не лякається (М.. В.);

Скільки не кликали Гафійку їсти, вона не ввійшла (Коц.).

.....
.....
.....

Складнопідрядні речення з підрядним наслідковим — це таке складнопідрядне речення розчленованої структури, підрядна частина якого означає результат дії головної або наслідок, що логічно впливає із змісту всієї головної частини (причому підрядна предикативна частина завжди стоїть після головної). Якщо підрядна частина означає наслідок, що впливає із змісту головної, то зміст головної частини є причиною того, про що йдеться в підрядній:

1) Теплий туман слався по полю і наливав балку по самі вінця (1), **так що** дерева потопали в ньому (2) (Коц.): 1 ч – головна, 2 ч. – підрядна; 2-ач. є наслідком 1-ї, а 1-а ч. є причиною 2-ї ч.

2) Молоді чорняві скрипалі позакидали назад голови, **так що** на їх [=них – Л.Н.] ледве держалися шапки (Н.-Лев.).

Підрядна частина поєднується з головною за допомогою нерозкладного сполучника *так що*, який може поєднуватися з частками і набирати вигляду *так що аж*, *так що й*:

Здоровенний дуб розлягся, розширився своїм кострубатим гіллям, **так що аж** темно під ним (Коц.).

.....
.....
.....

Складнопідрядне речення з підрядними міри і ступеня – це таке СПР, підрядна частина яких розкриває міру вияву ознаки дії, про яку йдеться у головній частині. Підрядна частина відповідає на питання *наскільки?*, *якою мірою?* і приєднується до головної за допомогою займенниково-співвідносних слів *такий*, *так* і сполучника *що*:

Вона **так** швидко працювала, **що** за нею не встигали досвідчені вишивальниці.

Сердега **так** перелякався, **що** аж тремтить увесь.

Блискало **так**, **що** й серед ночі видно було.

.....
.....
.....

УВАГА!!! Зверніть увагу на сполучний засіб у СПР з підрядними міри і ступеня і СПР з підрядним наслідковим: і там, і там – «так що». Однак у СПР з підрядними міри і ступеня **так** (підсилювальний прислівник) – у головній частині, а **що** – у підрядній, тоді як у СПР з підрядним наслідковим – **так що** є сполучником і розташовується у підрядній частині.

Пунктуація відповідно

- 1) у СПР з підрядними міри і ступеня:так, що.....;так....., що.....
- 2) у СПР з підрядним наслідковим:, так що.....

Складнопідрядне речення з підрядним способу дії – таке СПР, підрядна частина якого називає спосіб, у який виконується дія з головної частини і відповідає на питання *як? яким способом?*

Частини сполучаються співвідносним словом **так**, що інтонаційно виділяється, і сполучником **що, щоб**, таким чином утворюються смислові пари: **так – що, так – щоб**.

Підрядна частина у таких реченнях має постійне місце: постпозицію:
*Потрібно працювати **так, щоб** потім за тобою ніхто не переробляв твоїх недоліків.*

.....
.....
.....

Складнопідрядне речення з підрядним супровідним, або приєднувальним – це таке складнопідрядне речення, підрядна частина якого, приєднуючись до головної за допомогою сполучних слів, містить додаткове повідомлення з приводу висловленого у головній частині.

Підрядна частина таких речень, стосуючись усієї головної, зазвичай передає якісь додаткові відомості щодо неї або супроводжує додаткові зауваження, а також може виражати оцінку висловленого в головній частині та висновки, що впливають з неї. Головна частина інтонаційно незавершена, в ній відсутні будь-які граматичні ознаки, які б указували на необхідність підрядної.

Підрядна частина приєднується до головної за допомогою сполучних слів, серед яких найчастіше вживається сполучне слово **що** в різних відмінках як з прийменниками, так і без них:

*Ні, він рішуче має до нас симпатію, **що** видно з його обличчя (М. К.);*

*Народу зібралося дуже багато, **чого** ніхто не сподівався (М. К.);*

*Леся Українка, як відомо, добре володіла віршем, **про що** свідчать оригінальні її поезії (за М. Р.);*

*Дівчина цмокнула старого в щоку, **після чого** обернулась до бійців (О. Г.).*

Зрідка у складнопідрядних супровідних реченнях крім сполучного слова *що* вживаються сполучні слова *де, куди, звідки, коли, як, навіщо, причому*, які відповідно до свого лексичного значення надають підрядній частині додаткових відтінків:

*Ось де я, **коли** вам треба (І. Котл.);*

*Ми с'як-так помостилися, постелилися і полягали спати, **причому** вікно треба було заткнути подушкою (Л. У.);*

***Як** і слід було чекати, шосту атаку розпочали танки (О. Г.).*

Тема 12

СКЛАДНОПІДРЯДНІ БАГАТОКОМПОНЕНТНІ РЕЧЕННЯ

Складнопідрядні багатоконпонентні речення (СПРб), або ССК з підрядним зв'язком, — такі речення, що складаються мінімум з одного головного і не менше двох підрядних речень. Вони становлять центральний тип у системі складних багатоконпонентних речень СУМ.

Серед багатоконпонентних СПР розрізняють такі моделі СПРб за типом синтаксичного зв'язку:

- а) конструкції з послідовною підрядністю;
- б) конструкції з однорідною супідрядністю;
- в) конструкції з неоднорідною супідрядністю;
- г) конструкції з супідрядністю і послідовною підрядністю.

Конструкції з послідовною підрядністю, або включення, — це такі складнопідрядні речення, в яких при одній основній головній частині є дві і більше підрядні, залежність яких від головної будується ланцюжком, тобто

перша підрядна частина безпосередньо залежить від головної, яка є абсолютно незалежною, друга підрядна — від першої підрядної, третя — до другої і т. ін. Причому кожна попередня підрядна частина виступає щодо наступної в ролі головної:

1) *Не поет (1), хто забуває про страшні народні рани (2), Щоб собі на вільні руки золоті надіть кайдани (3) (Л. У.)*

хто? з якою метою?
[], (хто.....), (щоб.....).

Це СПРБ з послідовною підрядністю, де

1,2чч. – СПР з підрядним з'ясувальним;

2,3 чч – СПР з підрядним обставинним мети.

2) *Йому було так пильно (1), що він не помічав навіть (2), як копиця свіжої трави зсувалась на спини буйволам і розтрушувалась по дорозі (3), коли високе колесо, зачепившись за камінь, відкидало на бігу плетену гарбу (4) (М.К.).*

наскільки? що? коли/ за якої умови?
[], (що.....), (як.....), (коли.....).

Це СПРБ з послідовною підрядністю, де

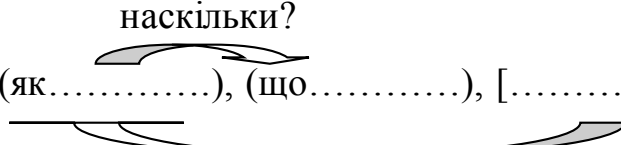
1,2чч. – СПР з підрядним обставинним міри і ступеня,

2, 3 чч – СПР з підрядним з'ясувальним,

3,4 чч – СПР з підрядним умови і часу.

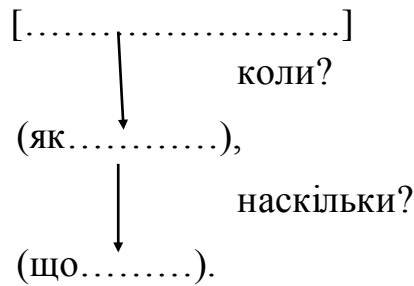
Може бути таке, що основна головна частина переноситься на кінець складнопідрядного речення з послідовною підрядністю:

3) *Як засутеніло (1), що ткати не видно вже (2), Давид виліз із-за верстата (3) (А.Г.).*

А. [.....].

коли?

Б.

3,1 чч. – СПР з підрядним обставинним часу;

1,2 чч. – СПР з підрядним обставинним міри і ступеня

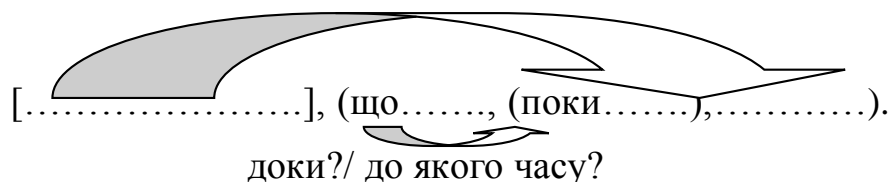
Нерідко трапляється послідовна підрядність, коли підрядна частина нижчого ступеня включена в межі підрядної частини вищого ступеня:

4) *Одного дня Ольга Петрівна виявила, що з вішалки, яка стояла в коридорі, зник старий піджак (М. О.).*

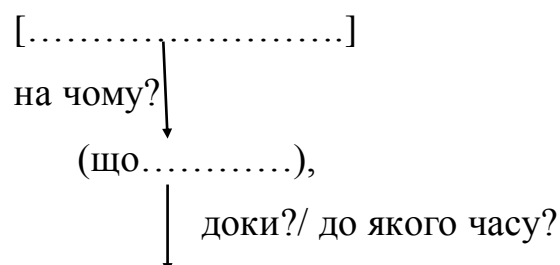
5) *Після довгого й докладного обговорення зійшлися на тому (1), що Орловський до того (2), поки внесе свою долю капіталу (3), відатиме організацією замовлень (2) (В.Канівець).*

на чому?

А.

Б.

(поки.....).

СПРб (3 частини) з послідовною підрядністю, де

1-2 чч. – СПР з підрядним з'ясувальним;

2-3 чч. – СПР з підрядним обставинним часу.

б) Хоч і начальник госпіталю, і хірург, який робив йому операцію, майже не залишали політрукові шансів на повернення до армії, все ж Сухомлинський сподівався (І.Цюпа).

Головна частина може бути розташована в середині складнопідрядного речення з послідовною підрядністю, розриваючись на частини:

7) Що б ви не викладали — літературу чи історію, фізику чи креслення, біологію чи математику, першим вогнищем захоплення, до якого ви повинні привести свого вихованця (якщо тільки ви хочете бути його вихователем), має бути книга (В. С).

Підрядні частини всіх ступенів перебувають у межах головної:

8) Його, рільника, який виріс на кавалковій землі й полюбив цей кавалок, бо він годував його, тягло завжди до землі (Є.Кирилюк).

9) Він потер долонею лоба, як завжди робив, коли хотів вгамувати хвилювання, почав читати (В.Канівець).

Конструкції з супідрядністю

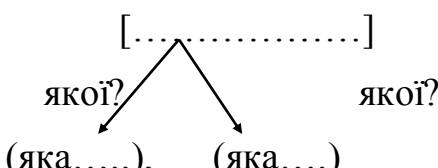
Супідрядність — це такий тип підрядності, за якого підрядні частини (дві і більше) залежать від тієї самої головної. Виокремлюють два різновиди супідрядності:

1. однорідну
2. неоднорідну.

СПР з однорідною супідрядністю – конструкції, в яких усі підрядні частини однаково пояснюють головну частину в цілому або якийсь головний член головної частини. Підрядні 1) однакові за своїм значенням, 2) відповідають на те саме питання, 3) є однорідними, 4) перебувають між собою в приєднувально-перелічувальних (зрідка в розділово-перелічувальних) відношеннях, 5) зазвичай підрядні частини приєднуються до головної за допомогою однакових сполучних засобів.

1) Нема на світі сили (1), яка б перепинила шлях весні (2), яка б перешкодила б людству йти до миру (3) (Ю. З.).

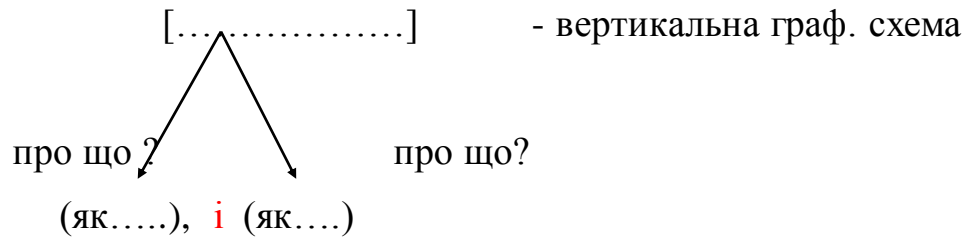
А. – лінійна графічна схема

Б. - вертикальна граф. схема
можна підрядні частини

поєднати сурядним сполучником і як однорідні.

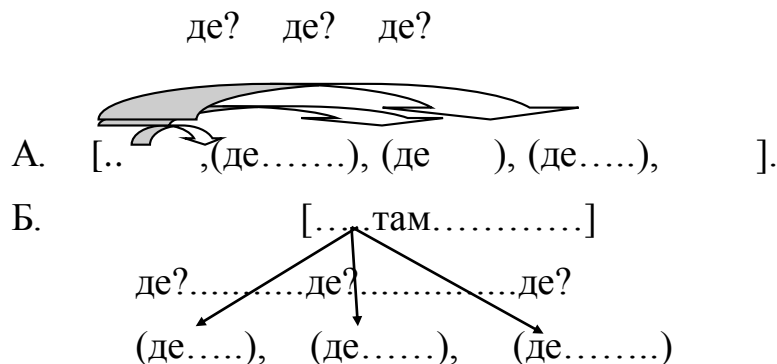
Це СПР з однорідною супідрядністю, де 2 і 3 чч. однаково пояснюють головну (1) частину і є підрядними означальними.

2) *Мало не до самого вечора він ходив з матір'ю і все розповідав про те (1), як на цьому заводі робочі руки плавлять метал (2), як виростає і шириться місто над морем (3) (І. П.).*

СПРб з однорідною супідрядністю, де
 1-2 чч – СПР з підрядним з'ясувальним;
 1-3 чч. - СПР з підрядним з'ясувальним.

3) *Там (1), де Личка круто в'ється (2), де хати в садах (3), де носила мене мати в поле на руках (4), там узяв я пісню в серце із людських сердець (1) (Д.П.).*

Іноді однорідні підрядні частини приєднуються до головної різними (але обов'язково однотипними) сполучниками чи сполучними словами, а підрядні частини при цьому відповідають на однакові питання:

Почали радитися (1), як їм вибратися з плавнів (2), куди йти (3) (М. К.).

1-2чч. СПР з підр з'ясув.

1-3 чч. СПР з підр з'ясув.

Однорідність підрядних частин у супідрядних складних реченнях нерідко веде до пропуску другого чи взагалі наступного зі сполучників підрядності, а

зв'язок між підрядними частинами в таких випадках виражається за допомогою або сполучників сурядності, або безсполучниково:

Як тільки смеркне і чорне небо щільно укриє землю, далекий обрій враз розцвітає червоним сяйвом (М. К.).

Аркадій Петрович прислухався, як стукали чийсь каблуки, пересувалися стільці, тонко дзвеніла склянка (М. К.).

СПР з неоднорідною супідрядністю – конструкції, у яких 1) підрядні речення різного типу пояснюють один і той самий член або усе головне речення чи 2) підрядні речення будь-яких типів пояснюють різні члени головної частини.

Підрядні речення різного типу = відповідають на різні питання, напр., одне з'ясувальне, а друге означальне.

Неоднорідна супідрядність, за якої підрядні частини пояснюють різні члени головної частини, називається **рівночленною супідрядністю**:

1) Земле моя, всеплодющая мати, Сили, що в твоїй живе глибині, Краплю, щоб в бою сильніше стояти, Дай і мені (І. Ф.).

якої? з якою метою?
А. [.....сили, (що.....), краплю дай, (щоб.....),].

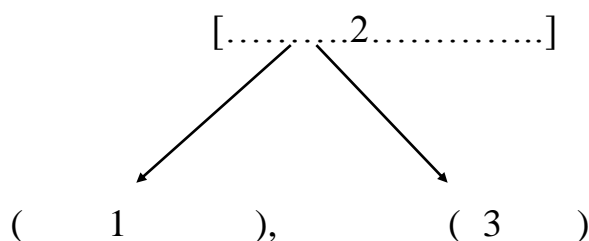
Б. [.....сили.....краплю дай.....]
якої? з якою метою?
(що.....), (щоб.....)

Це СПРб з неоднорідною супідрядністю (підрядні частини стосуються різних компонентів головної), де

1,2 чч є СПР з підрядним означальним;

2,3 чч – СПР з підрядним обставинним мети.

2) *Щоб бути гідним продовжувачем справедливої справи батьків, дідів і прадідів (1), треба насамперед знати свою батьківщину, той край (2), у якому ти народився і виріс (3) (І. П.).*

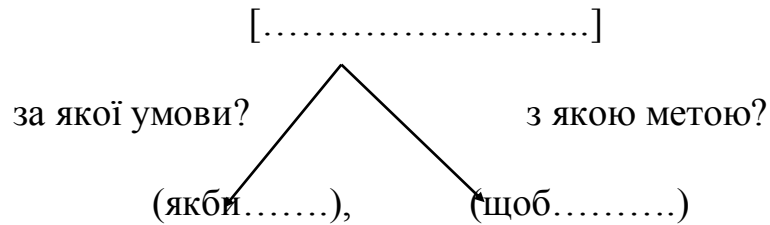

3) *Дівчина відкладає набік віночок, який плела, сидячи біля воза, встає і, переконавшись, що поблизу нікого нема, біжить до старого гіллястого дуба, що стоїть на узліссі (М.Олійник).*

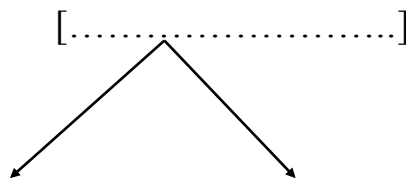
4) *Кажете, що думаю, і вчителям, і тим, хто стоїть наді мною (І.Цюпа).*

Якщо дві й більше підрядні частини пояснюють те саме слово головної або й усю головну частину, але, будучи за своїм значенням неоднорідними (різного типу), відповідають на різні питання, така супідрядність називається **одночленною**:

5) *Я жив би двічі і помер би двічі, якби було нам два життя дано, щоб ворогові глянути у вічі, Не зганьбленим зберігши знамено (М. Б.).*

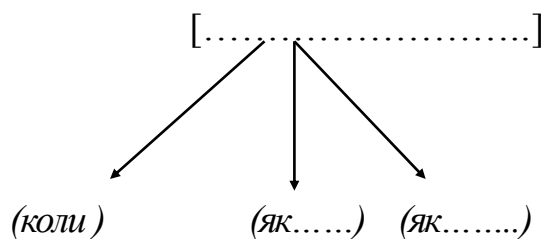

6) *Як би ми з тобою не говорили, все одно не зрозуміємо один одного, бо говоримо на різних мовах* (за Григорієм Тютюнником).

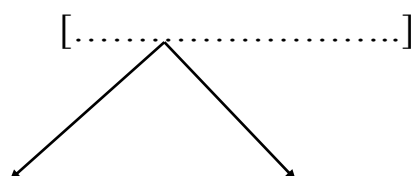

Поряд з однорідною й неоднорідною супідрядністю трапляються також випадки **супідрядності змішаного типу**, коли в одному складнопідрядному реченні поєднуються обидва її різновиди:

7) *Коли пацієнт задрімав (1), Інна вийшла і, присівши на східцях вагончика, стала дивитися (2), як трудився тік (3), як дівчата та жінки, закутані хусточками до очей, шугають з лопатами в руках серед ворохів пшениці, горнуть і горнуть, вантажачи очищене зерно в кузови машин (4)* (О. Г.).

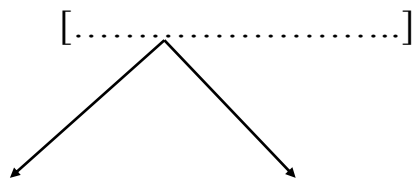

8) *Щоб краще збагнути навколишню красу, він навчив дітей малювати, переносити на папір все, що вони бачать, що їм до вподоби* (І. Цюпа).

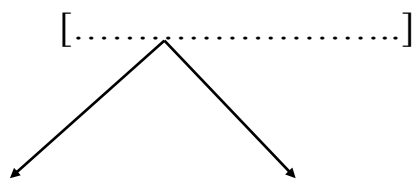
Конструкції з послідовною підрядністю і супідрядністю — це такі багатоконпонентні складнопідрядні речення, що поєднують у собі послідовну підрядність і супідрядність.

1) *І знали ми, що там далеко десь у світі, Який ми кинули для праці, поту й пуд, За нами сльози ллють мами, жінки і діти, Що друзі й недрузи, гнівні та сердиті, І нас, і намір наш, і діло те кленуть* (І. Ф.);

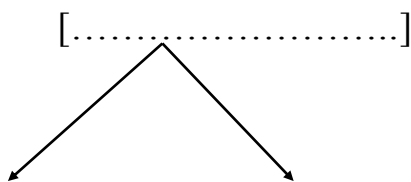

2) *Лише той гідний світлого майбутнього, хто свято шанує минуле, пишається героїчною історією свого народу і все робить для того, щоб сучасне було не менш славне, щоб уписалося воно золотими сторінками на скрижалі історії* (І. Ц.).

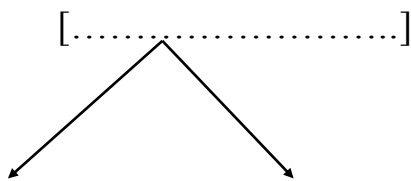
3) *Щоб показати, на що я здатний, я враз так заверещав на горобців, що вони знялися живою хмаркою і кудись полетіли, аби тільки не чути мого кувікання, гавкання, та ще й свисту* (Петро Панч).

4) *Він не шкодував, що поїхав і що не пішов у дослідний інститут, куди обіцяли влаштувати хлопці (Ю.Мушкетик).*

5) *То підходив до матері, яка вже встигла помити ложки після обіду і приготувати все необхідне на полудень в полі, то чіплявся до Христі, яка, на його думку, «поралася як сонна», то виходив на подвір'я, щоб подивитись, як батько з Карпом лагодять воза (А.Іщук).*

6) *Ти кажеш, що жінка ще ніколи так не любила, що звіку любові такої ніде не було, що ти ради мене усе найдорожче лишила, що будеш ти вірна, як орлу його крила, як сонцю земля і колодязеві – джерело (І.Вирган).*

Тема 13.

БЕЗСПОЛУЧНИКОВЕ СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

Складні безсполучникові речення

План

1. Проблема статусу складних безсполучникових речень.
2. Складні безсполучникові елементарні речення:
 - а) речення з однотипними частинами;
 - б) речення з різнотипними частинами.
3. Складні безсполучникові багатокomпонентні речення.

Проблема статусу складних безсполучникових речень

Складні безсполучникові речення, незважаючи на тривалість їх вивчення і наявність багатьох спеціальних досліджень, і нині викликають суперечки у мовознавстві. Дотепер не з'ясовано теоретичні питання щодо їх граматичної природи, синтаксичної форми та синтаксичного значення, не визначено статусу інтонації, по-різному трактуються різновиди цих одиниць. Проблематичним залишається й сам статус безсполучникових речень: лінгвісти або не виділяють їх в окремий тип, а розподіляють між складносурядними і складнопідрядними реченнями, або надають їм статус складних безсполучникових речень, або називають конструкціями з недиференційованим синтаксичним зв'язком, або ж виводять за межі речення.

Складні безсполучникові речення — речення, частини яких об'єднуються в єдине структурно-семантичне ціле інтонаційно, без допомоги сполучників і сполучних слів.

З огляду на змістові відношення між складовими частинами складні безсполучникові речення поділяють на дві групи:

1. речення з однорідними, або однотипними частинами;
2. речення з неоднорідними, або різнотипними частинами.

Речення з однорідними, або однотипними частинами – частини є незалежними, семантично скоординованими, об'єднані інтонацією перелічення або протиставлення, співвідносяться із сурядними частинами складносурядних речень: *Світило сонце, парувала земля* (Петро Панч).

Графічна схема: [...], [...].

Між складовими частинами існують

1) часові, темпоральні, відношення (вказують на одночасність дій, явищ або на їх послідовність) і

- одночасність дій: *Весело бриніли набубнявленими гілками осоками, задумливо погойдувала обважнілими косами береза* (Ю. Яновський); *«Колумб» погойдувався на якорі недалеко від берега; хвилі хлюпали в маленьку дерев'яну пристань і пустотливо вибігали на пісок, майже дістаючи до шаланд і каюків, повитягваних рибалками на берег* (М. Трублаїні);

Спільний другорядний член: *Вечорами вже не співали під вербами дівчата, не витинали гопака гармоністи* (Григорій Тютюнник).

- послідовність дій: *Лягло сонце за горою, зірки засіяли* (Т. Шевченко); *Небо скоро затяглася хмарами, стало мрячити* (О. Гончар).

.....
.....
.....

2) зіставно-протиставні семантико-синтаксичні відношення:

По один бік жито шепоче, тяжке, по другий бік льон гріє на сонці свої побурілі голівки (В. Земляк); На зеленій траві білі чайки сидять, білі свічі горять на тарелях латать (Д. Павличко). Не вітер — буря (П. Тичина).

.....

.....

.....

Речення з неоднорідними, або з різнотипними частинами – частини залежні, семантично неоднорідні, об'єднані інтонацією зумовленості й пояснення, співвідносяться з головною і підрядною частинами складнопідрядних речень: *Сіли перепочити і раптом помітили: хтось до них іде (В. Канівець).*

У них найчастіше виражаються умовні, причиново-наслідкові, часові, допустові, цільові і пояснювальні семантико-синтаксичні відношення.

1. Речення з умовним значенням. *Повернеться — то таки гору з ним перекинемо (І. Сенченко). Боятися вовків — у ліс не ходити.*

2. Речення з причиново-наслідковими відношеннями, їхні частини можна поміняти місцями: *Море в той день було неспокійне і брудне — кілька діб підряд штормило (Ю. Логвин) — Кілька діб підряд штормило — море в той день було неспокійне і брудне; Кораблі набрали повного ходу — небезпечне місце треба було проминути якнайшвидше (Д. Ткач) — Небезпечне місце треба було проминути якнайшвидше — кораблі набрали повного ходу.*

3. Речення з часовими відношеннями. У цих реченнях перша частина завжди вказує на час дії, стану, процесу, про які повідомляється у другій частині, напр.: *Гаї шумлять — я слухаю (П. Тичина); Прийде осінь — у засіках буде хліб золотий (О. Десняк).*

4. Речення з допустовими відношеннями. Як і СПР з підрядним допустовим, ці конструкції близькі за значенням до ССР протиставних речень. У першій частині таких речень присудок (головний член в односкладному реченні) виражений дієсловом умовного або наказового способу, напр.: *За си п правду хоч золотом, вона впливе доверху (Н. тв.).* Ці речення найчастіше функціонують у розмовному мовленні та в фольклорі.

5. Речення з цільовим значенням: *А згадаймо, може, серце хоч трошки спочине (Т. Шевченко).*

6. Речення з пояснювальними відношеннями. У них друга частина пояснює першу в цілому або ж якийсь член речення у першій частині: *Друзі розповіли подробиці: втеча готувалася давно (М. Олійник); Диво дивне сталося із ним: совість заговорила! (А. Іщук).*

7. Речення з пояснювально-приєднувальними відношеннями. Вони не співвідносні з сполучниковими реченнями, напр.: *Пройди сади од краю і до краю — нагнулось долу гілля од врожаю (С. Крижанівський).*

8. Рідко трапляються речення з порівняльними відношеннями між частинами, напр.: *Погляне — холодною водою обіллє (Марко Вовчок).*

.....

.....

.....

.....

Іноді безсполучникові конструкції важко або взагалі неможливо перетворити на сполучникові. Йдеться про конструкції, в яких між складовими частинами наявні пояснювальні або пояснювально-приєднувальні відношення: *Стукотіли молотки — шевці ремонтували і шили нові чоботи* (Ю. Збанацький); *Біля греблі почувлися голоси — то йшли робітники* (Ю. Збанацький).

Часто безсполучникове речення із семантичними відношеннями, спільними для складносурядних і складнопідрядних речень (причиново-наслідкові, умовно-наслідкові), можна трансформувати одночасно і в складнопідрядне, і в складносурядне речення.

.....

.....

.....

Безсполучникові багатокomпонентні речення:

1) БСКб з однорідною безсполучниковістю: *З неба, як розтоплене золото, ллється на землю блискучий світ сонця, на ланах грає сонячна хвиля, під хвилею спіють хліби* (П. М.).

2) БСРб з неоднорідною безсполучниковістю: *Розбилася, розсипалася грудка — стиглий ґрунт, пора орати, сіять* (Горд.).

3) БСРб, що містять одночасно однорідну і неоднорідну безсполучниковість: *Не китайкою покрились козацькі очі, не вимили біле личко слізеньки дівочі: орел вийняв карі очі на чужому полі, біле личко вовки з'їли, — така його доля* (Т. Ш.) – перші дві поєднані однорідною безсполучниковістю, а до них уже неоднорідною безсполучниковістю приєднується цілий блок предикативних частин, пов'язаних між собою однорідною безсполучниковістю.

Поглянь: уся земля тремтить в палких обіймах ночі, лист квітці рвійно шелестить, траві струмок воркоче (Ол.) – до першої частини з неоднорідною безсполучниковістю приєднується уся решта частин, однорідних.

Багаття не вгасає, підгодовують його бур'яном і листям: гірко пахне горілим полином (Є.Г.)

Графічна схема:

Розкажу тобі думку таємну, дивний здогад мене обнік: я залишуся в серці твоєму на сьогодні, на завтра, навек (Л.К.).

Графічна схема:

.....

.....

.....

БАГАТОКОМПОНЕНТНІ СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ З РІЗНИМИ ВИДАМИ ЗВ'ЯЗКУ.

План

1. Багатокомпонентні складні речення з різними видами зв'язку:
 - а) конструкції зі сполучниковим сурядним і підрядним зв'язком;
 - б) конструкції зі сполучниковим і безсполучниковим зв'язком:
 - речення з сурядністю і безсполучниковістю;
 - речення з підрядністю і безсполучниковістю;
 - конструкції з сурядністю, підрядністю і безсполучниковістю.

Складні багатокомпонентні речення з різними типами зв'язку

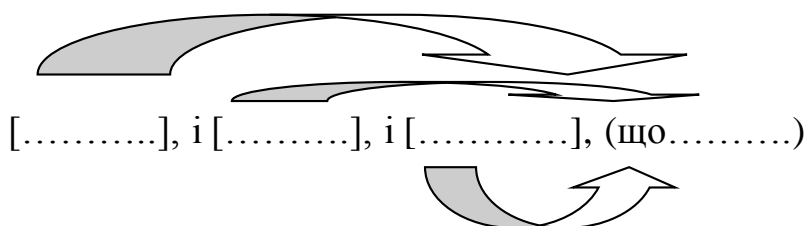
В одному складному реченні, до якого входить кілька предикативних частин, можуть поєднуватися різні типи зв'язку: одні частини таких речень з'єднуються сполучниками сурядності, інші—сполучниками підрядності та сполучними словами, ще інші — взагалі безсполучниково. Серед таких синтаксичних конструкцій можна виокремити кілька типів:

- 1) із сурядним і підрядним зв'язком;
- 2) із сурядністю й безсполучниковим зв'язком;
- 3) з підрядністю та безсполучниковим зв'язком;
- 4) із сурядністю, підрядністю та безсполучниковим зв'язком.

ССК із сурядністю та підрядністю – найбільш поширений тип ССК

Підрядна частина спільна для усіх сурядних частин, які щодо підрядної виступають як головні: *Така там була температура, і так мене парю проймало, і стільки крові з мене вийшло, що я відчув себе здоровішим.*

Як багато?

При одній з кількох сурядних частин виступає одна або кілька підрядних: *І день іде, і ніч іде, І, голову схопивши в руки, Дивуєшся, чому не йде Апостол правди і науки* (Т. Ш.);

ССК з сурядністю й безсполучниковим зв'язком

І всі ми, як один, підняли вгору руки, І тисяч молотів о камінь загуло, І в тисячні боки розприскалися штуки Та відривки скали: Ми з силою розпуки Раз по раз гримали о кам'яне чоло (І. Ф.) – четверта предикативна частина приєднується безсполучниковим причинним зв'язком до останньої з трьох частин, пов'язаних між собою сполучниками сурядності.

Минають роки і сторіччя, відходять у небуття покоління людей, змінюються їхні звичаї, вірування та погляди, а великі мистецькі надбання залишаються, надовго переживають своїх творців, по-новому розмовляють з кожним віком (Рил.)

ССК з підрядністю та безсполучниковим зв'язком

Коли вона проснулася, на столі вже горіла свічка, в кімнаті нікого не було, у чорні смолисті вікна дріботів дощ, наче билися дзьобиками в скло ластів'ята, шукаючи, де б погрітись (О. Г.).

А коли Ярина опинилася на вокзалі, її знову охопив переляк: до кого ж їхати — до брата чи до сестри, чи до тих дрімливих беріз, що погойдують оберемки сонця? (М. Ст.).

Ми туди часто бігали, щоб з вітряка глянути навколо: нас вабили левади, серед яких проступали білі хатки (П.П.).

Ти не йди в тинний дім, де музика бринить, де танцюють веселії пари, там ще гірше серденько тобі заболить, чоло вкриють ще тяжчі хмари (Леся Українка).

ССК з сурядністю, підрядністю та безсполучниковим зв'язком

Осліплені місяцем гори блищать, Їм кедрі і сосни казки шелестять, І дивні пісні їм співають вітри, Що нишком підслухали в моря з гори (О. Олесь).

Осяяні місяцем гори блищать, Осріблені місяцем сосни шумлять, А море і сердиться й лає вітри, Що нишком його підслухають з гори (О. Олесь).

Береги несподівано розступилися, відкривалися спокійні плеса великих заток, які так густо позаростали широким лататтям, що, здавалося, по ньому можна пройти від берега до берега, не торкаючись босими підошвами темної води (Рил.).

*Мітинг почався, гримнув оркестр, з постаменту впало біле полотнище, і всіх, **хто** тут зібрався, материнською посмішкою привітав юнак у традиційній формі пілота (Зб.).*

Містечко типово південне, із світлого черепашинику, вдень воно аж очі сліпить і все засипане цвітом акацій, виногради в'ються над самими вікнами, бо тінню тут дорожать... (О. Гончар).

Очима прощання дівчина дивиться на вікна, на які метелиця навішує своє ткання; вони, й хата, і присмак вересня починають відходити у хуртовину, у темінь, у сон чи забуття (М. Ст.).

Всюди, куди не глянь, сіріли кручі, байраки, майоріли степові могили та синіли плавні.

Отaborилися в долині, Павлюк наказує не розводити великого вогню, щоб не наводити на табір хижаків, але без гарячої страви яка сила? (К.Г.).

Простір моря потемнів, місячна доріжка пригасла, і сам місяць, звернувши на захід, дотліває червоною купою за містечком, за пагорбами, де вдень було б видно розлогі плантації виноградників (О. Гончар).

Ян позиркував на запнуте вікно: коли карета круто повертала, фіранка відхилилася, й око хопало стіни будинків, чорні дерева, прохожих під парасольками (В. Канівець).

Говорять так: поки конструюють машину, багато є над чим подумати, а коли запуснуть її в серію, то думати вже нічого.

Життя любить терплячих — вона пам'ятала цю батькову науку і внутрішньо приймала її, та все ж факт несподіваного творчого відкриття не минув для Інни безслідно, не раз ловила себе на бажанні, щоб пісню підхопило й понесло, щоб дійшла вона якимось неймовірним чином до слуху й того, кому від неї, може б, теж стало б тепліше (О. Гончар).

ПЕРІОД ЯК СИНТАКСИЧНА СТРУКТУРА.

Дуже близькою до ССК є своєрідна форма організації складних, а зрідка й простих ускладнених речень, що широко представлена в мові художньої літератури і в публіцистичному та науковому мовленні і відома під назвою «період».

Період (грец. = кружний шлях, обертання) — складне, переважно багатокomпонентне, чи просте ускладнене речення, якому властива цілісність теми, повнота й динамізм змісту і яке характеризується чітким поділом на дві частини, поєднувані відповідним синтаксичним зв'язком.

Період — це не окремий структурний тип, а лише різновид існуючих типів речень, який вирізняється деякими специфічними ознаками будови й особливою вимовою. За змістом період становить закінчене структурне ціле.

Період складається з двох частин, порядок розташування яких постійний: перша переважно більша за обсягом, складається з кількох однорідних речень чи членів речення, які і за змістом, і граматично залежать від другої частини; друга частина – заключна, містить висновок, узагальнення, наслідок, вона коротша, простіша за будовою. Перша частина вимовляється з поступовим підвищенням тону, вершина якого (кульмінація) — у кінці її, перед паузою (на письмі на межі частин ставиться тире і в разі необхідності — кома). Друга частина вимовляється з поступовим зниженням тону.

Розділові знаки у періоді між 1-ю і 2-ю частинами: якщо період – СПР з кількома підрядними, то ставиться тире і кома, якщо ж ПР – тільки кома, якщо нема іншої потреби у розділовому знакові.

Семантико-синтаксичні відношення між частинами періоду ті ж самі, що і між частинами складного речення: часові, причинові, умовні, цільові, просторові, допустові, зіставно-протиставні, розділові та ін.

СПР з однорідною супірядністю, між головною частиною і підрядними існують відношення допустовості:

І хоч часами плутана була моя стезя, і помацки проходу серед страшних шукав я перешкод, і помилки робив я неминучі, і сто разів зривався я із кручі, — завжди мене мій рятував народ (І. Кочерга).

Часові семантико-синтаксичні відношення між першою і заключною частинами періоду:

1) Гей, як вийде сонце з-за діброви, як на плесі крикнуть сірі гуси і щаслива в лузі перепілка з трав роси холодної нап'ється, — косарі вмиваються до сонця чистою, студеною водою з голубої доброї криниці, гострять коси, і чутно далеко їх мантачок голосну розмову (М. Рильський).

2) Коли вже люди обляглися спати, коли вже місяць вилизнувся з хмар, коли спартанка Кисва, не Спарти, [коли – моє] лиш я світила вікнами в бульвар, — тоді із ночі, з пітьми, з порожнечі, де зап'ялася вежа на потурн, мені хтось душу тихо взяв за плечі — заговорив шопенівський ноктюрн (Л. Костенко).

Коли ридали сосни янтарем і динозаври ніжились в щиріці, коли ще жив у пралісі пралев, коли у небі глибали практиці, коли льоди зсувалися із гір і ще була не ящірка, а ящір, – який він був, мій особистий пращур, неандерталець, вертикальний звір? (Л.Костенко).

ССК з кількома СПР умови: *Коли згадаємо, на якому маленькому клаттику землі розташувався Верхній город Ярослава Мудрого дев'ятсот років тому, і коли згадаємо, що сто п'ятдесят років тому на Хрещатику були тільки шинки й винокурні, коли згадаємо, що дев'ятнадцяте сторіччя Київ зустрів, маючи лише кілька десятків кам'яних будинків і являючи собою, як зазначав один мандрівник, «тільки спогади та надії великого міста», — то тільки тоді побачимо, до яких фантастичних розмірів розрослося наше місто нині (П. З.).*

ССК з 2-ма СПР часу і з СПР мети: *Коли глухого генія-музики Уже людські не досягали крики, Коли він чув лиш бунт німих стихій І з них, у пінній пристрасті своїй, Складав гармонії, щоб сам не чути, — Настигла смерть (М. Р.).*

Деколи частина головного речення, яке є заключною частиною періоду, знаходиться у першій половині періоду, підпорядковуючи собі підрядні речення: *Від синяви дніпрової, де зводять додаткові переправи, від парких плавнів, де рубають дерево для плацдарму, і до просторів сухого, з гарячим повітрям степу — всюди напружено трудиться люд (О. Гончар).*

СПР багатокomпонентне з однорідною супідрядністю: *Чим далі вони йшли, чим важче їм було обминати переешкoди, чим сильніше пекло їх зверху сонце, а знизу камінь, — тим більше завзяття одбивалось на їх червоних і упрілих обличчях, тим сильніше запеклість випирала їм з лоба очі* (М. Коцюбинський).

ССК сполучниково-безсполучникова: *Погасне світло, та палають очі, аж доки досвітки в вікно тихенько заглянуть сивими очима і всі речі почнуть із темряви помалу виступати, — тоді мене перемагає сон* (Леся Українка).

Зрідка період є простим ускладненим реченням з однотипними групами однорідних членів у першій частині, заключна частина зазвичай починається з узагальнювального слова, перед яким ставиться тире:

1) *Микола Дем'янович побудував собі трохи вище й ближче до шляху нову хату, прекрасну хату на три кімнати з кухнею, з прибудовою, хату на дерев'яній підлозі, під шифером, хату з шахами й комодами, з холодильником, з телевізором — все як у людей* (О. Л.).

2) *За кожну п'ядь землі, за кожен зойк дитячий, за сльози матерів, за рідну братню кров з нас кожен — чуєте? — себе віддять готов...* (М. Рильський).

Інколи весь поетичний твір (чи значна його частина) постає як поєднання кількох періодів, кожен з яких має дві строфи, що є частинами періоду: *Як мисливець обережний, звіробійник довголітній, посивілий слідопит прилягає теплим ухом, щоб почути шум далекий, до ласкавої землі, — так і ти, поете, слухай голоси життя людського, нові ритми уловляй, і розбіжні, вільні хвилі, хаос ліній, дим шукання в панцир мислі одягни.* (М. Рильський).

ССК з 3-ма ССР та з СПР способу дії: *Чи тільки терни на шляху знайду, Чи до мети я певної дійду, Чи без пори скінчу той шлях тернистий, — Бажаю так скінчити я свій шлях, Як починала: з співом на устах* (Л. У.).

Тема 16

ТЕКСТ. СКЛАДНЕ СИНТАКСИЧНЕ ЦІЛЕ

[за Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови. К., 2004].

Останнім часом вагомого значення набуває дослідження цілісного мовлення (тексту). Лінгвісти трактують текст по-різному: від висловлювання з одного чи кількох речень до великого закінченого твору. Все інтенсивнішого розвитку набуває нова галузь мовознавства — лінгвістика тексту.

Упродовж тривалого часу речення вважали найбільшою синтаксичною одиницею. Але у мовленні речення, хоч і виражають певний зміст, є лише елементами складніших утворень — одиниць тексту. Тому рівень тексту вважають найвищим ярусом синтаксису і всієї мовної системи. Поглиблений інтерес до проблем зв'язного мовлення зумовив виникнення нової галузі мовознавства — лінгвістики тексту.

Текст (*лат.* = зв'язок, поєднання, тканина) — об'єднаний за змістом і граматично писемний чи усний мовленнєвий масив, основними властивостями якого є зв'язність і цілісність.

За всього різноманіття підходів до визначення тексту враховують такі його спільні ознаки, як цілісність, зв'язність, структурна організованість, завершеність.

Отже, реальною одиницею тексту є мінімальний словесний масив, що складається з послідовно розміщеної сукупності речень, об'єднаних у тематичну і структурну цілісність. А вже ця одиниця поділяється на конкретні речення, що її утворюють. Деколи така мінімальна одиниця може збігатися з реченням.

Одиницею тексту є складне синтаксичне ціле, яке в сучасному мовознавстві називають ще *надфразною єдністю*, *прозовою строфою* та ін.

Складне синтаксичне ціле — одиниця більша, ніж речення. Воно утворюється кількома реченнями: простими неускладненими, ускладненими, складними елементарними і багатоконпонентними.

Складне синтаксичне ціле (надфразна єдність) — відрізок мовлення з двох і більше речень, об'єднаних спільністю теми в композиційно-синтаксичну конструкцію.

Речення, які належать до складного синтаксично цілого, різні за своєю структурою і самостійні, вільно поєднуються одне з одним передусім змістом. Зв'язки між такими реченнями називають *міжфразовими*. Вони здійснюються за допомогою лексичної послідовності, а також спеціальних синтаксичних засобів.

Складному синтаксичному цілому властива єдність думки, вислову, теми, суб'єктивно-модального забарвлення. Це цілісне утворення, в якому зв'язок окремих речень зумовлюється ставленням мовця (автора) до висловлюваного. Воно характеризується і специфічною ритмомелодійною оформленістю: паузи між окремими реченнями в ньому коротші, ніж паузи між блоками речень. Отже, в одному складному синтаксичному цілому поєднуються речення з відносною завершеністю теми (мікротеми), семантичним і синтаксичним зв'язком компонентів. У ньому виділяється зачин (початок думки, теми — перше речення), середня частина (розвиток, виклад теми) і кінцівка, що становить підсумок усього вислову (теми).

Складне синтаксичне ціле не можна ототожнювати з абзацом.

Абзац — це частина тексту між двома відступами (діалогічна і монологічна мова). Абзац не має особливого синтаксичного оформлення і може складатись з одного речення. Абзац — лише засіб членування тексту на композиційно-стилістичній основі.

Засобами зв'язку компонентів складного синтаксичного цілого є передусім семантична пов'язаність речень, єдність їх змісту, а також лексичні, морфологічні, синтаксичні та ритмомелодійні засоби.

1. **Лексичні засоби** - це повторення слів, уживання особових і вказівних займенників, займенникових прислівників тощо, напр.: *Ніч пролітала помалу. Шахай, попередивши свою жінку про вранішній виступ із села, спав тихо, наче й не спав зовсім. Снів фантастичних і нереальних він не знав. Така була його вдача. Сонце сідало на ланах десь унизу. Стрімкі скелі вставали перед ним і його військом. Ось їде він кам'яною дорогою, тільки підкови вибивають іскри. Шлях лежить перед ним довгий і все нагору. Він чує, як військо гомонить позад його тривожно. Як зірветься іноді вершник який — з дороги в безодню. Б'ється з конем об каміння гостре й летить униз, у доли ну. Серце холодне в Шахая, не знає він жалю. Веде дорога вгору до мети. І, наближаючись до ясного верхів'я, він бачить нові й нові простори, оповиті туманами (Ю. Яновський).* У цій надфразній єдності змістовою домінантою є прізвище персонажа Шахай та його займенникові відповідники.

2. Морфологічні засоби. Це співвідношення вищо-часових і способових форм дієслів-присудків, напр.: *Так і не знайшовши відповіді, Тихін опустився на камінь й потягнувся руками до джерела. Набрив у пригоршні холодної до ломоти в зубах вологи. Довго пив. Затим з його рук пив, робив передих і знову пив хлопчик (К. Пісоцький).* Присудки в наведеній конструкції виражені дієсловами минулого часу, що зумовлює взаємопов'язаність цих речень.

3. Синтаксичні засоби. До них належать порядок слів і речень, паралелізм побудови окремих речень, тощо, напр.: *Був чудовий ранок. Свіжа рослинність блищала під блакитним небом проти сонця. Зеленою левадою побігла стежечка аж до ставка. Стежкою йшов Семен Караташ. Він тільки що підголивсь шматком старої коси, і підголена борода біліла проти запеченого лиця. Семен йшов купатись.*

Подихав свіжий вітерець; по ставку плигали маленькі, хвилі і сріблом блищали на сонці. Здавалось, що на дні ставка кипіло срібло, що гарячі бризки розтопленого срібла підскакували догори та продирали рівний поверх води. Ставок блищав, аж очі боліли глянути на нього. Ластівки вились над ставком і от-от не черкались крилом блискучої хвилі. Від берега, під вербами, вода була наче зеленаста. Маленькі хвилі рівно котилися, ласкаво мили беріг (М. Коцюбинський). У наведеній надфразній єдності широко представлений паралелізм структури речень, однотипність речень, які є двоскладними повними.

З огляду на спосіб зв'язку між реченнями розрізняють два структурні типи складних синтаксичних цілих:

- 1) з ланцюжковим (послідовним) зв'язком компонентів,
- 2) з паралельним зв'язком компонентів.

1. Складні синтаксичні цілі з ланцюжковим зв'язком компонентів найпоширеніші у мовленні. За такого зв'язку розгортання думки відбувається послідовно, кожне наступне речення доповнює попереднє; засобами зв'язку між реченнями є лексичні повтори, займенники, займенникові прислівники тощо. Найбільш самостійним є перше речення, наступні речення послідовно «чіпляються» одне за одне, напр.: *Ті ж учителі говорили, що з Тимка вийде*

художник. Він справді непогано малював. Однак вчитися далі не схотів. Після одного зимового надвечір'я. Тоді з городу він спостерігав захід, захмарений, з льодовою сизістю, яка внизу переходила в похмуру, що поволі наближала обрій, темінь. Од неї в Тимка вповзала відлюдькуватість лютневої ночі, на яку безнадійно щось очікувало (Г. Штонь).

2. Складні синтаксичні цілі з паралельним зв'язком характеризуються тим, що між реченнями однорідного складу чи подібної будови зв'язки дуже близькі до тих, що наявні між частинами складносурядних і безсполучникових складних речень з однорідними частинами. Таким реченням властива відносна самостійність. Вони поєднуються передусім семантично, але певну роль відіграє і співвідношення видо-часових форм дієслів-присудків. Ними передаються незалежні одна від одної події, які відбуваються одночасно, напр.: *Сергій брів посеред величезного кривого поля. Летіли над ним птахи. Сергій сміявся, беззвучно реготів, відчуваючи, що скинув із душі важкий, ніби камінь, страх. Ще запліталися ноги од тієї ваги, але йти вже було легше* (В.Гарнавіцький).

Паралелізм зв'язків ґрунтується на семантичних відношеннях переліку, зіставлення, протиставлення, що часто супроводжуються структурним паралелізмом частин.

Надфразні єдності з паралельним зв'язком компонентів використовуються передусім для опису одночасності чи послідовної змінюваності подій, явищ, напр.: *Тихою ходою, ледве стукаючи натомленими ногами по свіжій ріллі, йшов за плугом парубок Семен Ворон. Сиві круторогі воли, помахуючи рогатими головами, поспішали з гори в долину на спочинок, бо Семен нині трохи припізнився, доорюючи панський лан. Справді, було нерано. Осіннє сонце давно вже сховалось за горою, забрало з собою й проміння; лиш холодне небо кидало на чорну землю блакитне сяйво, дихало холодом й вогкістю* (М. Коцюбинський).

У межах одного складного синтаксичного цілого можуть поєднуватись ланцюжковий і паралельний зв'язки компонентів, напр.: *Повівав холодний вітрець. З краю неба насувались білі, наче молочаї, хмари. Разно бігли мишасті*

коненята. Дорога була слизька, і сани йшли в затоки. На обидва боки від дороги, скільки кинеши оком, розстелилось поле, вкрите снігом, мов білою скатеркою. Твердий синявий сніг грав на сонці самоцвітами. Чорне вороння сідало громадами на сніг і знов здіймалося з місця. Вітер дужчав. Насували снігові хмари і оповили небо. Сонце сховалось за хмари. Посипав сніжок. Василько вїокнув на коні, і вони побігли підтюпцем, наближаючись до лісу, що чорною стіною стояв перед ними (М. Коцюбинський). У першій частині надфразної єдності наявний паралельний зв'язок компонентів; кінцівка цього складного синтаксичного цілого репрезентує послідовний семантичний зв'язок його складових одиниць.

Отже, цілісне мовлення досліджує нова галузь мовознавства — лінгвістика тексту. Текст характеризується цілісністю, зв'язністю, структурною організованістю, завершеністю. Одиницею тексту є складне синтаксичне ціле, компоненти якого пов'язані за змістом, а також лексичними, морфологічними і синтаксичними засобами.

Тема 17

СПОСОБИ ПЕРЕДАЧІ ЧУЖОЇ МОВИ

Переважна більшість текстів містять висловлення не власне автора, а інших осіб, або чужу мову.

- Чужа мова — це мова іншої особи — не автора, а мовця, включена в авторський текст. Існує кілька способів передачі в тексті чужої мови:

- пряма мова,
- непряма мова,
- невласне пряма мова.

Пряма мова — це спосіб передачі чужої мови, при якому мовець або автор тексту повністю зберігає її лексичні, синтаксичні та стилістичні особливості, тобто відтворює її дослівно, напр.: *«А я лежав собі коло мами та лупив ногами в траву, а мама казали: "Ти не годен ані годинки тихо посидіти?"»* (В. Стефаник).

Конструкції з прямою мовою складаються з двох компонентів: чужої мови як змістового ядра та слів автора, які її вводять, коментують. Цей коментар може включати в себе вказівку на сам факт мовлення, на особу мовця та обставини мовлення. Пряма мова при цьому становить окреме закінчене речення або кілька речень: *«— Як же, дочко, весілля справлятимемо? — спитав уранці Степан, розбираючи вже внесеного в хату кабана. — По-старому чи по-новому?»* (Г. Тютюнник).

.....

.....

.....

.....

Непряма мова — це спосіб передачі чужої мови, при якому відтворюється лише її зміст, без збереження лексичних, синтаксичних та стилістичних особливостей. Напр.

Непряма мова зі словами, які її вводять, становить одне складнопідрядне речення і виступає в ньому підрядною частиною щодо слів автора: *«Вона ледь*

доторкнулася губами його щоки і, згораючи в рум'янцях, сказала, що після відпустки, в неділю, себто сьогодні, їхатиме назад» (Г. Тютюнник).

Таким чином, основна відмінність між прямою та непрямою мовою полягає не в ступені точності відтворення чужої мови, а в способах включення її в авторський текст. Навіть при лексичній тотожності прямої та непрямої мови зберігається граматична відмінність між ними (тип речення, інтонація).

При передачі чужої мови за допомогою непрямої відбувається заміна граматичних форм. Так, особові форми дієслова і форми займенників 1-ї та 2-ї особи замінюються на форми 3-ї особи, наказовий спосіб дієслова передається інфінітивом або підрядним реченням. Звертання, вигуки, частки, вставні слова випускаються. Напр.: *«Автор статті пропонує реформувати азбуку так, щоб у ній кожна літера відповідала одному звукові» (М. Жовтобрюх).*

Непряма мова стилістично більш нейтральна, тому частіше, ніж пряма мова використовується у науковому, офіційно-діловому, публіцистичному стилях.

Непряма мова поєднується зі словами автора за допомогою сполучників *що, щоб, наче, чи*, а також займенників і прислівників. Напр.: *«Дивишся на Дніпро й думаєш, який він широкий і який він вузький, що він бачив, цей старенький козарлюга» (Г. Шкурупій).*

.....
.....
.....
.....

Невласне пряма мова поєднує в собі елементи прямої та непрямої мови. У невластне прямій мові тією чи іншою мірою відбиваються лексичні та синтаксичні особливості чужого висловлення, але передається вона від імені автора, розповідача, напр.: *«Одрядяни вірили й не вірили... Вони зроду-віку не чули, щоб машинами можна було хліб жати. Коли скрут та невправка — кинеш серп, за коси візьмешся, а щоб машиною?» (Панас Мирний).*

Невласне прямій мові характерне вживання вигуків, часток, звертань, вставних слів, наказового способу, типових для прямої мови, однак подається вона у формі підрядного речення.

Це своєрідний проміжний тип, характерний лише для художнього та деяких жанрів газетно-публіцистичного стилю, зі своїми власними структурними особливостями. Мова персонажа передається у вигляді авторської мови, однак стилістично наближається до прямої мови, зберігаючи певною мірою її лексичні, синтаксичні особливості, інтонацію та емоційне забарвлення.

Пунктуаційно невласне пряма мова ніяк не виділяється. Вона може виступати і як частина складного речення, і як окреме самостійне речення чи кілька речень. З непрямою мовою невласне пряму мову зближує й те, що в ній теж може змінюватися особа дієслова й займенники. Іноді буває досить важко встановити її межі. У таких випадках слід звертати увагу на характер і структуру розповіді, на її лексичні та синтаксичні особливості. На початку невласне прямої мови, як правило, стоїть сигнальне речення, що містить вказівку на особу й часто називає дію, що супроводжує процес мислення або мовлення.

.....
.....
.....
.....

ПРЯМА МОВА

Пряма мова може передавати слова іншої особи, слова самого автора (висловлені ним раніше), а також невисловлені думки як автора, так і інших осіб. Орієнтована на буквальне відтворення чужого висловлення, з усіма його граматичними особливостями, пряма мова вводиться в текст як відокремлений, цілісний, незмінний елемент. Разом зі словами автора вона складає особливу синтаксичну конструкцію, яку широко використовують практично в усіх

стилях мови (в науковому і діловому стилях вона вживається переважно у вигляді цитат).

У складі цієї конструкції пряма мова виступає самостійним реченням, тобто без будь-якого граматичного зв'язку зі словами автора, однак вона тісно пов'язана з ними інтонаційно та за змістом.

Проте іноді між прямою мовою та словами автора може існувати і граматичний зв'язок.

Пряма мова може бути і членом речення, і з'ясувальною частиною складнопідрядного речення, напр.: *«...у доброї нені Михайликової, як і в усякої статечної паніматки, вельми розвинене було почуття міри, і вона ще змалку знала польську мудрість: «Цо занадто, то не здорово!» — тобто — крути, та не перекручуй, — і завжди наша Явдоха цю мудру істину прикладала до життя»* (О. Гльченко).

Авторська мова може вказувати, хто, коли, за яких обставин вимовив слова прямої мови, називати дію, яка супроводжувала ці слова, емоційний стан, у якому вони були вимовлені, або мету висловлення. Вона містить дієслова на позначення процесу мовлення (*сказав, вигукнув, запитав, відповів, шепнув* тощо), мислення (*подумав, засумнівався, згадав*), дієслова, які вказують на мету висловлення (*поцікавився, втішив*), на емоційний стан (*зрадів, засміявся, зітхнув*).

Слова автора щодо прямої мови можуть займати будь-яку позицію: відкривати конструкцію з прямою мовою, бути в середині її або в кінці. Залежно від розташування прямої мови слова, які її вводять, теж міняють своє місце в авторському тексті, з тим щоб завжди бути поруч із прямою мовою.

Існує кілька способів включення конструкцій із прямою мовою в текст:

- речення, яке містить пряму мову і слова автора, при цьому пряма мова береться в лапки;

- кожна окрема репліка (пряма мова) подається окремим абзацом, який починається тире, при цьому лапки не використовуються. Це діалог або полілог;

- цитування.

Цитата — це дослівно наведений уривок з якогось тексту для підтвердження або ілюстрації тієї чи іншої думки.

У цитаті не можна нічого змінювати (навіть розділових знаків). Якщо цитата наводиться не повністю, то пропуски в ній позначаються **трьома крапками**. Якщо там, де робиться пропуск, стояли такі розділові знаки, як кома, крапка з комою, двокрапка, тире, то вони пропускаються разом із текстом, а на їх місці ставляться три крапки: *Леонід Первомайський писав: «Я винний в тім, що світ не ліпший... Я винний в тім, що правди слово Ще схоже в ньому на брехню...»*.

Три крапки в кутових (ламаних) дужках <...> у цитованому тексті означають пропуск кількох речень, абзацу чи більше.

Цитування буває кількох видів.

- Цитата може наводитися як пряма мова із словами автора. Тоді розділові знаки при ній ставляться так само, як і при прямій мові: *“Борітеся — поборете, вам Бог помагає!” — закликав Тарас Шевченко.*

- Цитата може бути складовою частиною авторського речення. Тоді цитата береться в лапки і починається з малої букви: *Слово для Лесі Українки — це “гострий, безжалісний меч, той, що здійма вразі голови з плеч...”* (П. Тичина.)

Віршова цитата, якщо вона записана строфою, в лапки не береться. *Не можна уявити собі письменника, який не любив би своєї мови, не пишався б нею, не розумів би безмежної могутності мови.*

...Возвеличу

Малих отих рабів німих!

Я на сторожі коло їх

Поставлю слово, —

сказав у тяжких, нестерпних умовах царської кріпосницької Росії Шевченко.

(М. Рильський.)

У цитованому суцільним рядком вірші зберігається велика літера, яка була на початку кожного віршового рядка: *“Що є свобода? Добро в ній якеє?”*

Кажуть, неначе воно золотее? Ні ж бо, не золотее: зрівнявши все злото, Проти свободи воно лиш болото” (Г. Сковорода).

Вказівку на джерело, яка стоїть безпосередньо після цитати, беремо в дужки і після другої дужки ставимо крапку. Перед дужками, у яких указане джерело висловлювання, зберігаються знак оклику, знак питання, три крапки та їх поєднання.

1. *“Найбільше і найдорожче добро в кожного народу — це його мова, ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, досвід, почування” (Панас Мирний).*

2. *“Мову чудову, глибинне і пружне слово, немов гостру зброю, дав нам народ. Дав цю мову і наказав пильно, свято оберігати її чистоту, збагачувати і відшліфувати до блиску, до гостроти разючої” (Тичина Павло. З минулого — в майбутнє.— К.: Дніпро, 1973, с. 303).*

3. *“Запашна, співуча, гнучка, милозвучна, сповнена музики і квіткових пахоців — скількома епітетами супроводиться визначення української мови!” (О.Гончар, стаття “Цвіт слова народного”).*

Різновидом цитати є **епіграф**. Епіграф у лапки не береться, а назва джерела, звідки взято епіграф, або прізвище автора пишеться без дужок внизу справа під епіграфом. Наприклад, епіграф до вірша Максима Рильського “Землі”:

Земле, моя всеплодющая мати...

Іван Франко

Підсумкове завдання

Завдання: 1) а) розподіліть речення на прості і складні; б) вкажіть прості елементарні і прості ускладнені, в) вкажіть типи складних речень;

1) підкресліть члени речення;

2) виконайте синтаксичний аналіз 3-х простих речень (за вибором).

Осінній парк

Гуляю осіннім ранковим парком. Ще донедавна він був зеленим, та минуло літо, і осінь заграла золотистими барвами.

Під ногами шарудить листя, жовте, багряне. Іноді в ньому ховаються темно-коричневі каштани, які, падаючи з дерева, вивільняються зі своєї колушки з колючками. Рука так і тягнеться підняти ці прохолодні гладенькі кульки і притулити їх до щок, як у дитинстві.

Йду алеєю. Шелестять від легенького вітерця ще не опалі листочки беріз, коли-не-коли на деяких з них зблиснуть веселковими росинками сонячні промінці. Важко пробивається денне світило крізь пелену туману.

Звертаю на непомітну стежку, встелену листяним різнобарвним килимом, мабуть, найм'якшим з усіх можливих. Обабіч доріжки горять клени. Стільки багрянцю, здається, не бачила ніколи раніше. Пройшовши стежиною у глибину парку, бачу темно-зелені кремезні дуби. Як могутні велетні, вони стоять, розкинувши вусібіч своє розкішне гілля.

Не чути вже щебету співочих птахів, дятел-трудівник не вистукує свого барабанного дробу. Тільки де-не-де пролетить сойка чи спурхне з куща зграйка горобців і сповістить: життя не завмерло, все тільки притихло в очікуванні зими.

Красиво, тихо, трішки сумно в осінньому парку. Осінній день короткий, але сьогодні він згасав надто повільно.

ДОДАТКИ

Додаток А

СХЕМИ І ПРИКЛАДИ СИНТАКСИЧНОГО АНАЛІЗУ

А.1.

Схема розбору підрядного словосполучення

1. Записати словосполучення.
2. Нарисувати схему, вказавши головне слово і залежне, питання до залежного слова.
3. Вид словосполучення за частиномовним вираженням головного слова: іменникове / прикметникове / числівникове / займенникове / дієслівне / прислівникове.
4. Будова словосполучення: просте / складене.
5. Тип семантичних відношень: атрибутивні, об'єктні, обставинні.
6. Тип підрядного зв'язку: узгодження (повне/ неповне), керування (сильне / слабе), прилягання.

Приклад розбору підрядного словосполучення

Сукня в горошок – синтаксичне підрядне словосполучення, головне слово сукня, залежне в горошок, відповідає на питання яка сукня, іменникове, просте, атрибутивне, узгодження неповне.

Схема синтаксичного аналізу простого речення

1. Речення просте.
2. Тип речення за метою висловлення: розповідне, питальне, спонукальне, бажальне.
3. За інтонацією – окличне чи неокличне.
4. Для розповідних – стверджувальне чи заперечне.
5. Охарактеризувати речення за його будовою:
 - а) двоскладне чи односкладне (тип односкладного);
 - б) поширене чи непоширене;
 - в) повне чи неповне (вказати, який член речення пропущено);
 - г) ускладнене чи неускладнене (чим ускладнене).
6. Підмет, чим він виражений.
7. Присудок, його тип, чим він виражений.
8. Другорядні члени, їх тип, чим виражені, від яких членів речення залежать, яким типом зв'язку з ними пов'язані. (Спочатку розглядаємо групу підмета, а потім групу присудка).
9. Пояснити розділові знаки.

Приклад повного синтаксичного аналізу простого речення

Не зачепитись за різьбу пухнастого гілля - речення просте, розповідне, неокличне, заперечне (загальнозаперечне), односкладне (інфінітивне), поширене, повне, неускладнене.

Не зачепитись – присудок простий дієслівний, виражений інфінітивом із заперечною часткою не.

Група підмета відсутня, оскільки речення односкладне дієслівне.

Група присудка: (не зачепитись за що?) за різьбу – непрямий додаток, виражений іменником у формі З.в. з прийменником; (за різьбу чого?) гілля – прямий додаток, виражений іменником Р.в. без прийменника; (гілля якого?) пухнастого – узгоджене означення, виражене прикметником у формі Р.в.

Схема синтаксичного аналізу складносурядного речення (ССР)

1. Речення складне, складносурядне.
2. Вказати кількість частин (пронумерувати їх), і засіб поєднання.
3. Визначити смислові відношення між частинами (єднальні, протиставні, зіставні, розділові, приєднувальні).
4. Речення відкритої чи закритої структури.
5. Пояснити розділові знаки.
6. Графічна схема речення.
7. Кожну частину розібрати за схемою простого речення.

Приклад повного розбору ССР

Реве Дніпро (1), *й лани широкополі медами пахнуть, колосом шумлять* (2) – речення складне, ССР, складається з двох частин, поєднаних єднальним сполучником І, між частинами – єднальні смислові відношення, речення відкритої структури. Кома розділяє частини ССР.

Графічна схема: [], й [].

Перша частина *Реве Дніпро* – речення просте, розповідне, неокличне, стверджувальне, двоскладне, непоширене, повне, неускладнене. *Дніпро* – підмет простий, виражений іменником, *ревe* – присудок простий дієслівний, виражений дієсловом дійсного способу.

Друга частина *лани широкополі медами пахнуть, колосом шумлять* – речення просте, розповідне, неокличне, стверджувальне, двоскладне, поширене, повне, ускладнене однорідними присудками. *Лани* – підмет простий, виражений іменником, *пахнуть* – присудок простий дієслівний, виражений дієсловом дійсного способу, *шумлять* – присудок простий дієслівний, виражений дієсловом дійсного способу. Група підмета: (лани які?) широкополі – узгоджене означення, виражене прикметником. Група присудка: (пахнуть як?) медами – обставина способу дії, виражена іменником О.в., шумлять (чим?) колосом – непрямий додаток, виражений іменником О.в.

Група присудка: (виходить як?) *пригнувшись* – обставина способу дії, виражена дієприслівником; (виходить куди?) *на дорогу* – обставина місця, виражена іменником З.в. з прийменником; (на дорогу яку?) *дзвінку* – узгоджене означення, виражене прикметником З.в.

Підрядна частина *не зачепитись за різьбу пухнастого гілля* (Див. як приклад аналізу простого речення).

Схема синтаксичного аналізу

складнопідрядного багатокомпонентного речення (СПРб)

1. Записати речення.
2. Речення складне, складнопідрядне багатокомпонентне (вказати кількість підрядних частин, пронумерувати їх).
3. Визначити статус частин СПРб (головна / підрядна).
4. Визначити вид підрядності (однорідна супідрядність, неоднорідна супідрядність, послідовна підрядність, підрядність змішаного типу).
5. Охарактеризувати СПР, що формують СПРб.
6. Пояснити розділові знаки.
7. Графічна схема речення.
8. Кожну частину розібрати за схемою простого речення.

Приклад повного синтаксичного розборуСПР (багатокомпонентного):

Коли пацієнт задрімав (1), Інна вийшла і, присівши на східцях вагончика, стала дивитися (2), як трудився тік (3), як дівчата та жінки, закутані хусточками до очей, шугають з лопатами в руках серед ворохів пшениці, горнуть і горнуть, вантажачи очищене зерно в кузови машин (4).

Речення складнопідрядне багатокомпонентне (містить 3 підрядні частини), підрядність змішаного типу супідрядності: наявні відношення однорідної (між СПР 2,3 і 2,4) і неоднорідної (між 2,1 і 2,3, а також 2,1 і 2,4) супідрядності.

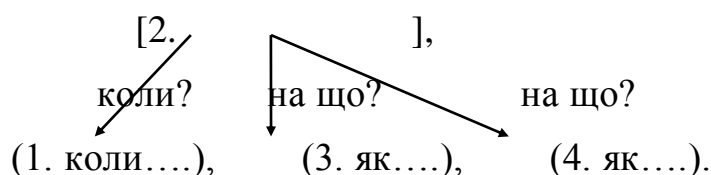
2,1 чч. – СПР з підрядним часу, частини поєднані сполучником *коли*;

2,3 чч. СПР з підрядним з'ясувальним, частини поєднані сполучником *як*;

2,4 чч. СПР з підрядним з'ясувальним, частини поєднані сполучником *як*.

Частини СПРб розмежовані комами.

Графічна схема

1 ч. *пацієнт задрімав* - речення просте, розповідне, неокличне, стверджувальне, двоскладне, непоширене, повне, неускладнене. *Пацієнт* - підмет простий,

виражений іменником, *задрімав* – присудок простий дієслівний, виражений дієсловом дійсного способу.

2 ч. *Інна вийшла і, присівши на східцях вагончика, стала дивитися* - речення просте, розповідне, неокличне, стверджувальне, двоскладне, поширене, повне, ускладнене однорідними присудками і поширеною відокремленою обставиною, вираженою дієприслівниковим зворотом. *Інна* - підмет простий, виражений іменником, *вийшла* – присудок простий дієслівний, виражений дієсловом дійсного способу, *стала дивитися* – складений дієслівний присудок, виражений допоміжним дієсловом та інфінітивом.

Група підмета відсутня.

Група присудка: *стала дивитися як? присівши на східцях вагончика* – відокремлена обставина способу дії, виражена дієприслівниковим зворотом. Коми відокремлюють обставину.

3 ч. *трудився тік* - речення просте, розповідне, неокличне, стверджувальне, двоскладне, непоширене, повне, неускладнене. *Тік* - підмет простий, виражений іменником, *трудився* – присудок простий дієслівний, виражений дієсловом дійсного способу.

4 ч. *дівчата та жінки, закутані хусточками до очей, шугають з лопатами в руках серед ворохів пшениці, горнуть і горнуть, вантажачи очищене зерно в кузовах машин* - речення просте, розповідне, неокличне, стверджувальне, двоскладне, поширене, повне, ускладнене однорідними підметами, відокремленим поширеним означенням та відокремленою поширеною обставиною. *Дівчата, жінки* - підмети прості, виражені іменниками, *шугають* – присудок простий дієслівний, виражений дієсловом дійсного способу, *горнуть і горнуть* – простий дієслівний ускладнений присудок.

Група підмета: (*дівчата які? і жінки які?*) *закутані хусточками до очей* – узгоджене поширене означення, виражене дієприкметниковим зворотом, стосується двох підметів.

Група присудка *шугають*: (*шугають з чим?*) *з лопатами* – непрямий додаток, виражений іменником О.в. з прийменником; (*з лопатами у чому?*) *в руках* – непрямий додаток, виражений іменником М.в. з прийменником; (*шугають де?*)

серед ворохів – обставина місця, виражена іменником Р.в. з прийменником; (серед ворохів чого?) *пшениці* - прями́й додаток, виражений іменником Р.в. без прийменника.

Група присудка *горнуть і горнуть*: (горнуть і горнуть як?) *вантажачи очищене зерно в кузови машин* - відокремлена поширена обставина способу дії, виражена дієприслівниковим зворотом.

Розділові знаки: 1, 2 коми відокремлюють поширене означення, що розташоване після означуваних слів; 3 кома розмежовує однорідні присудки, 4 кома відокремлює поширену обставину.

**Схема синтаксичного аналізу
складного безсполучникового речення (СБР)**

1. Речення складне безсполучникове.
2. Визначити кількість предикативних частин, що входять до складу речення (пронумерувати кожна з них).
3. Речення з однотипними (однорідними) частинами чи різнотипними (неоднорідними).
4. Смыслові відношення між частинами, тип інтонації.
5. Пояснити розділові знаки.
6. Графічна схема речення.
7. Кожну частину розібрати за схемою простого речення.

Приклад часткового синтаксичного розбору
складного безсполучникового речення (СБР)

Гаї шумлять (1) — *я слухаю* (2) (П. Тичина) – речення складне безсполучникове з різнотипними частинами, складається з двох частин, поєднаних інтонацією зумовленості і умовно-часовими відношеннями.

Тире між частинами пояснюється наявністю між частинами інтонації зумовленості і умовно-часових відношень.

Графічна схема: [] - [].

Примітка: далі аналіз частин СБР за схемою простого речення (подано у попередніх прикладах).

**Схема синтаксичного аналізу складного речення
з різними видами зв'язку (СРрвз)**

1. Речення складне з різними типами зв'язку
2. Поділити речення на блоки і визначити вид зв'язку між блоками.
3. Кожен блок розібрати за відповідною схемою: як складносурядне чи складнопірядне або безсполучникове речення.
4. Розділові знаки в реченні.
5. Графічна схема речення.
6. Кожну частину розібрати за схемою простого речення.

Приклад часткового синтаксичного аналізу
складного речення з різними видами зв'язку (СРрвз)

Осліплені місяцем гори блищать (1), їм кедрі і сосни казки шелестять (2), і дивні пісні їм співають вітри (3), що нишком підслухали в моря з гори (4) (О. Олесь).

Графічна схема 1.: [1], [2], і [3],
які пісні?
↓
(4 що).

Графічна схема 2. які пісні?

[1], [2], і [3], (4 що).

Коротке пояснення:

1,2 чч. – СБР з однотипними частинами з перелічувальними відношеннями одночасності дій;

2,3 чч. – ССР з єднальними відношеннями (відношення одночасності дій) між частинами;

3,4 чч. – СПР з підрядним означальним, частини якого поєднані сполучним словом *що* (=пісні).

Примітка: далі аналіз частин СРрвз за схемою простого речення (подано у попередніх прикладах).

Види присудка

Простий дієслівний присудок	Складений дієслівний присудок	Складений іменний присудок
виражений	виражений	виражений
- особовим дієсловом, - інфінітивом, - вигуком, звуконаслідувальним словом у ролі дієслова	поєднанням допоміжного дієслова й інфінітива	поєднанням дієслівної зв'язки та іменної частини мови, - дієприкметника, - прислівника, - фразеологізма, - лексичного словосполучення.
<u>Цвітуть</u> сади. <u>Зійшло би</u> сонце <u>Нехай лунає</u> музика душі. <u>Інші чекати</u> , а він <u>боротися</u> . <u>Камінчик хлюп</u> .	<u>Почала</u> <u>наспівувати</u> пісеньку. <u>Любили створювати</u> . <u>Повинен зберегти</u> .	<u>Ви – (є) вчителі</u> . <u>Вулиця була людна</u> . <u>Неначе все на світі стало моє</u> . <u>В кімнаті (є) тихо</u> . <u>Карпо був стріляною птицею</u> .

Другорядні члени речення

Означення	Додаток	Обставина
який?, яка?, яке?, які? чий?, чия?, чиє?, чий?	питання непрямих відмінків (усіх, крім Н.в.)	коли? за якої умови?, з якої причини? з якою метою? де? як? як багато? наскільки? незважаючи на що?
1. <u>узгоджене</u> - узгоджується з означуваним словом у роді, числі, відмінку, виражається - прикметником, - дієприкметником, - займенником прикметникового типу, - порядковим числівником, - кількісним числівником у непрямих відмінках, окрім З.в. <i>Світлий день, моє бажання, п'ята група, зустріли усіх трьох друзів</i>	1. <u>прямий</u> - виражений формою - З.в. без прийменника - Р.в. без прийменника зі значенням «частина від цілого», з часткою НЕ біля присудка. <i>водити авто, зустріти своїх, розгледіти деталі, дарувати щастя, купити фруктів, не розгледіти деталей,</i>	1. часу <i>відпочивати влітку</i> 2. умови <i>без дощу немає врожаю,</i> 3. причини <i>втікати зі страху,</i> 4. мети <i>донатити для перемоги,</i> 5. місця <i>прогулянка в лісі,</i> 6. способу дії <i>іти навпростець,</i> 7. міри і ступеня <i>надзвичайно приємно,</i> 8. допустовості <i>вистояли і перемогли наперекір ворогові.</i>
2. <u>неузгоджене</u> – поєднується з означуваним словом зв'язком керування, виражається - іменником, - присвійним займенником <i>його, її,</i> - прислівником, - дієприслівником, - інфінітивом, фразеологізмом <i>Сукня в горошок, відчуття щастя, його обов'язки, її бажання, дорога направо, прохання вислухати, майстер золоті руки</i>	2. <u>непрямий</u> – усі інші форми додатка <i>малює аквареллю, їхати у справах,</i>	

ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

Головний член речення - присудок	Головний член речень - підмет
Дієслівні	Іменні
<p>1. особові</p> <p>А) означено-особове: присудок виражений дієсловом у формі</p> <ul style="list-style-type: none"> - 1-ї або 2-ї особи однини чи множини теперішнього чи майбутнього часу; - 2-ї особи однини і множини наказового способу. <p><i>Читаймо уважно. Досліджуй, роби, дізнавайся.</i></p> <p>Б) неозначено-особове: присудок означає дію, яка здійснюється невизначеним суб'єктом, і виражений</p> <ul style="list-style-type: none"> - дієсловом у формі 3-ї особи множини теперішнього чи майбутнього часу; - дієсловом у формі множини минулого часу; - дієсловом умовного способу множини. <p><i>Садять квіти – прикрашають світ.</i></p> <p>В) узагальнено-особове: присудок означає дію, що сприймається узагальнено як характерна для будь-якої особи, і виражений</p> <ul style="list-style-type: none"> - дієсловом 2-ї особи однини теперішнього і майбутнього часу, - 2-ї особи однини і множини наказового способу. <p><i>Сім раз відмір – один раз відріж.</i></p>	<p>1. номінативні, або називні – підмет у Н.в.</p> <p><i>Ніч. Тиха ніч.</i> <i>Увага!</i></p> <p><u>Вечір.</u> – номінативне ОР <u>Тихий вечір.</u> - номінативне ОР</p> <p><u>Вечір тихий.</u> – двоскладне неповне <u>Тихий вечір над Карпатами</u> - двоскладне неповне.</p> <p>2. генітивні – підмет у Р.в.</p> <p><i>Жита достиглого!</i> <i>Людей! Квітів!</i></p> <p>3. вокативні – підмет у Кл. в.</p> <p><i>Шановна Наталіє Павлівно!</i> <i>Іване! Оксано-красуне!</i></p>
<p>2. безособове: присудок виражений</p> <ul style="list-style-type: none"> - безособовим дієсловом, - формою на –но, -то, - особовим дієсловом у значенні безособового, - предикативним прислівником, - словами <i>немає, слід, можна</i> і под. <p><i>Світає. Виконано бездоганно.</i></p>	
<p>3. інфінітивне: присудок виражений самостійним інфінітивом</p> <p><i>Вечорами вже не чути співів солов'я.</i></p>	

ВИДИ СКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ

Двокомпонентні складні речення			Багатокомпонентні складні речення (складна синтаксична конструкція - ССК)
Складносурядне СР (ССР)	Складнопірядне СР (СПР)	Безсполучникове СР (БСР)	
<u>З семантикою</u>	<u>З пірядним</u>		
1.єднальною	1. означальним <i>який? чий?</i>	1. з однотипними частинами (співвідносне з ССР)	1. багатокомпонентне ССР
2.розділовою	2. займенниково-співвідносним	2. з різнотипними частинами (співвідносне з СПР)	2. багатокомпонентне СПР
3. зіставною	3. з'ясувальним <i>питання непрямих відмінків</i>		3. багатокомпонентне БСР
4. протиставною	4. обставинним: -часу: <i>коли?</i>		4. ССК з різними типами зв'язку: - з сурядним і пірядним зв'язком, - зі сполучниковим і безсполучниковим зв'язком.
5. приєднувальною	-умови: <i>за якої умови?</i>		
6. градаційною	-причини: <i>з якої причини?</i> -мети: <i>з якою метою?</i> -місця: <i>де?, звідки? куди?</i> -способу дії: <i>як?, яким способом?</i> - міри і ступеня: <i>як багато?</i> - допустовості: <i>незважаючи на що?</i> - порівняльним: <i>як що?</i> - наслідковим, -супровідним		

Основні засоби зв'язку частин складного речення

1. Інтонація

2. Сполучники:

Сурядні

1) єднальні: *і (й), та* (в значенні *і*), *ні..., ні; ані..., ані; і..., і; та ні..., та ні; як..., так і; не тільки..., а й; не тільки..., але і;*

2) зіставні: *а; не тільки..., але й; не лише..., а й; не стільки..., скільки; як..., так і;*

3) протиставні: *а; але; та* (в значенні *але*); *зате; проте; однак;*

4) розділові: *або, хоч, чи; або..., або...; то..., то...; не то...не то..., чи..., чи...; хоч..., хоч...; чи то..., чи то;*

5) градаційні(підсилювальні/послаблювальні): *а й; а ще; а навіть; а до того ж; не тільки..., а навіть; не лише..., а й (але й); не стільки..., скільки; не те що (щоб)..., але; не так..., як та ін.*

6) приєднувальні: *і; та; також; а також; також і; а й; та й; ще й; а ще й; та ще й; і навіть; притому; причому.*

Підрядні

1) з'ясувальні: *що, як, ніби та ін.*

2) обставинні:

4. часу: *як, як тільки, після того як, коли, в міру того як, щойно, ледве, тільки, відтоді як, відколи, аж таки, доки та ін.;*

5. мети: *щоб, для того щоб, з тим щоб, аби та ін.;*

6. умови: *якщо, коли, якби, аби, коли б, як, раз, як тільки;*

7. причини: *бо, тому що, через те що, завдяки тому що, зати́м що, оскільки, тим що;*

8. допустовості: *хоч, хай, нехай, дарма що, незважаючи на те що, хоч..., але;*

9. порівняння: *як, мов, немов, мовби, немовби, наче, неначе, ніби, нібито, начебто, що та ін.;*

10.наслідку: *так що;*

11.способу дії: *як;*

12.міри, ступеня: *аж, що аж, що й.*

3. Сполучні слова:

1) відносні займенники: *хто, що, який, чий, котрий, скільки* у різних відмінкових формах;

2) прислівники: *як, де, куди, звідки, коли, навіщо.*

**Моделі складнопідрядних речень з кількома підрядними
за типом синтаксичного зв'язку**

Умовні позначення:

[] – головна частина;

() – підрядна частина;

 – напрям залежності частин СПР.

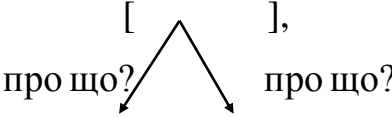
1. Конструкції з послідовною підрядністю:

[], (хто...), (щоб...).

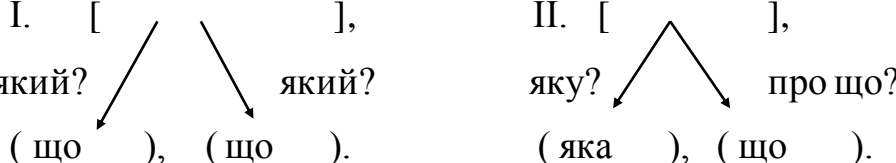
2. Конструкції з однорідною супідрядністю:

[],
про що? про що?
(як), (як).

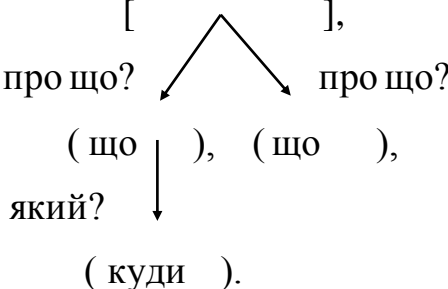
3. Конструкції з неоднорідною супідрядністю:

I. [], II. [],
який? який? яку? про що?
(що), (що). (яка), (що).

4. Конструкції з супідрядністю і послідовною підрядністю:

[],
про що? про що?
(що), (що),
який? ↓
(куди).

Розділові знаки при прямій мові

№	Схема	Приклади
1	А: « П! ?».	Мати зазирнула йому в очі і попросила: «Бережися, сину!»
2	« П », – а .	«От я і дома», – полегшено зітхнула Яринка.
3	« П! » – а .	«Татку! Татку!» – упізнали діти.
4	« П? » – а .	«Трава – що воно таке?» – запитав мене син.
5	« П , – а , – п ».	«Батьку, – мовила тихо, – ви так гарно співали, так гарно...»
6	« П , – а . – П ».	«Нічого, Петю, – заспокоював майор. – Мати розуміється на цьому».
7	« П?!... – а . – П ».	«Оце довчивсь! – почав батько мені. – Що ж тепер?...»
8	« П , – а: – П ».	«Ходім, – сказав він і спитав: Чого ж ти мовчиш?»
9	А: – « П,?! » – а .	А я кажу: – «Як не посміхатися?» – і прямую далі, милуючись безмежжям неба.

Умовні позначення:

А – слова автора, що починаються великою літерою;

а – слова автора, які треба писати з малої літери;

П – пряма мова, що починається великою літерою;

п – пряма мова, яку необхідно писати з малої літери.

ЗМІСТ

Список умовних скорочень	3
РОЗДІЛ 1. СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ. ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ	7
Тема 1. Синтаксис як розділ мовознавства.	7
Тема 2. Словосполучення	11
Тема 3. Речення як основна синтаксична одиниця	19
Тема 4. Головні члени речення	28
Тема 5. Другорядні члени речення	39
Тема 6. Односкладні речення	47
Тема 7. Неповні та еліптичні речення.	55
Тема 8. Просте ускладнене речення	59
РОЗДІЛ 2 СИНТАКСИС СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ	71
Тема 9. Складне речення. загальна характеристика	71
Тема 10. Складносурядне речення.	76
Тема 11. Складнопідрядне елементарне речення	78
Тема 12. Складнопідрядні багатокomпонентні речення	95
Тема 13. Складне безсполучникове речення	105
Тема 14. Багатокomпонентні складні речення з різними видами зв'язку.	108
Тема 15. Період як синтаксична структура	115
Тема 16. Текст. Складне синтаксичне ціле	119
Тема 17. Тематико-референтні засоби передачі чужої мови	125
ДОДАТКИ	132
Додаток А. Схеми і приклади синтаксичного аналізу	132
А.1. Схема аналізу підрядного словосполучення	132
А.2. Схема синтаксичного аналізу простого речення	133
А.3. Схема синтаксичного аналізу складносурядного речення (ССР)	134
А.4. Схема синтаксичного аналізу складнопідрядного речення (СПР)	135
А.5. Схема синтаксичного аналізу складнопідрядного багатокomпонентного речення (СПРб)	137
А.6. Схема синтаксичного аналізу складного безсполучникового	140

речення (СБР)	
А.7. Схема синтаксичного аналізу складного речення з різними видами зв'язку (СРрвз)	141
Додаток Б. Види присудка	143
Додаток В. Другорядні члени речення	144
Додаток Г. Односкладні речення	145
Додаток Д. Типи складних речень	146
Додаток Е. Основні засоби зв'язку частин складного речення	147
Додаток Ж. Моделі складнопідрядних речень з кількома підрядними за типом синтаксичного зв'язку	148
Додаток З. Розділові знаки при прямій мові	149